

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS  
TA'LIM VAZIRLIGI**

**TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI**

**PSIXOLOGIYA KAFEDRASI**

# PSIXOLOGIYA

fanidan

## **O'QUV-METODIK MAJMUA**

**Termiz-2009**

**O'quv-metodik majmua bakalavriat ta'lim yo'nalishi uchun mo'ljallangan. Ushbu o'quv-metodik majmua namunaviy dastur asosida tuzilgan va universitet o'quv-uslubiy kengashi tomonidan foydalanishga ruxsat etilgan.**

**Psixologiya kafedrasining 2009 yil «\_\_»\_\_\_\_\_dagi yiqilishida muqokama qilingan va foydalanishga tavsiya etilgan.**

**Kafedra mudiri:** \_\_\_\_\_

**Tuzuvchi:** o'q.Shabbozova D.

**Taqrizchilar:** pfn.Jo'raev T.S.  
k.o'q.Sharafutdinova X.G'.

## KIRISH

**Fan masalalarining dolzarbligi.** Talabalarning olam, jamiyat va insonning o'rganishi psixologik bilimlarga zaruratning mavjudligi, ularning duneqarashini boyitish va rivojlantirishda psixologik qonuniyatlarni o'rganish ehtiyojining mavjudligi, inson psixologiyasining umumiy psixologik qonuniyatlarini, shaxs va voqelik, shaxs va jamiyat, shaxs va predmetlar olami orasidagi munosabat, voqelikni anglashi, olamni psixologik tahlili, psixologik hodisalarning kechishi, psixologiyaning tarixiy va nazariy rolini jamiyatda olib borilayotgan ishlar orqali amalga oshirishga qaratilganligi harakterlaydi.

**1.1. Fanni o'qitishning maqsadi** – talabalarda umumiy psixologik bilimlarni shakllantirish, voqelik va jamiyatdagi voqea-hodisalarning, shaxsni o'zida kechadigan jarayon va ijtimoiy psixologik bilimlarni shakllantirish, ularni jamiyat hayotida umumiy psixologik hodisalar, holatlar va jarayonlarning mohiyatini tahlil etishga, shaxsning kamoloti va unga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, uning individual psixologik xususiyatlari, emotsional va irodaviy sifatlarini tahlil etishga o'rgatishdan iborat.

**Fanni o'qitishning vazifalari:**

- inson ruhiyatini psixologik tahlil etish;
- umumiy psixologiya fanining jamiyat va shaxs kamolotidagi o'rnini talabalarga tushuntirish;
- voqea va hodisalarni psixologik nuqtai nazardan tahlil va tadqiq etish malakasini hosil etish;
- inson psixologiyasini umumiy ilmiy asoslarini o'rgatishni;
- jamiyat va shaxs orasidagi munosabatning psixologik qonuniyatlari asosida rivojlantirishni.

**1.2. Fan bo'yicha bilim, malaka va ko'nikmaga qo'yiladigan talablar** – voqelikni psixologik mushohada etish, narsa-hodisalarni ilmiylik va mantiqiylik asosida o'rganish, ilmiy tafakkur va psixologik tasavvurning uyg'unligini ta'minlash, mustaqil va zamonaviy fikrlash, kundalik faoliyatdan umumiy psixologik bilimlarni va qoidalarni qo'llay olishdan iborat.

**1.3. Fanlararo bog'liqlik** – falsafa, oliy asab tizimi fizilogiyasi va anatomiyasi, sotsiologiya, pedagogika, matematika va matematik modellashtirish, huquqshunoslikda o'rganiladigan muammolarning umumiyliги bilan bir-biriga bog'langan.

**Fanning tutgan o'rne** jamiyatni rivojlantirishda psixologik bilimlarning o'rne, shaxs va jamiyat, sub'ekt va sub'ektlar orasidagi munosabatlarning, shaxsning o'z-o'zini anglashi, voqelikni idrok etishi va uni bilishining psixologik asosga ega ekanligini talabalarga tushuntirish bilan belgilanadi.

**Fanni o'qitish turlari** – dasturda ko'rsatilgan mavzular ma'ruza, seminar shaklida olib boriladi, shuningdek, fanning dolzarb masalalari talabalarga mustaqil ish sifatida o'zlashtirish uchun beriladi. Fan bo'yicha mashg'ulotlar zamonaviy ta'lim texnologiyaning «Muammoli ma'ruza», «Klaster», «Bumerang», «Matbuot konferentsiyasi» singari metodlari orqali hamda slaydlar, multimedia namoyishlari bilan o'tkaziladi.

## 1.4. Fanning mazmuni

### Fanning hajmi

No	Mashg'ulot turi	Auditoriya soati	Mustaqil ish soati	Umumiy vaqt sarfi
1.	Ma'ruza	26	14	40
2.	Seminar	24	24	48
	<b>Jami:</b>	50	38	88

### (Ma'ruzalar mavzulari, ko'riladigan masalalar va vaqt)

No	Mavzular	Ko'riladigan masalalar	Vaqt
1	<b>Psixologiya fanining dolzarb vazifalari, predmeti. Psixologiyaning zamonaviy metodlari va ularni amaliyotga tadbiq etish</b>	Hozirgi zamon psixologiya fanining predmeti va uning ijtimoiy tabiati. Mustaqillik va bozor munosabatlariga o'tish sharoitida psixologiya fanining roli va ahamiyati. Psixologiyaning predmeti konkret shaxs, uning jamiyatdagi xulq-atvori va turli faoliyatlarning o'ziga xos tomoni ekanligi. Kadrlar tayyorlashning milliy dasturi, «Ta'lim to'g'risida» qonun va Respublika prezidenti I.A.Karimov asrilarida yoshlarda fuqarolik ongini shakllantirish, psixologiyaning davrga mos dolzarb muammolarini echishdagi ilmiy salohiyati to'g'risida.	4
2	<b>Psixologiyada shaxs va jamiyat muammosi. Shaxs va Faoliyat. Shaxsga ta'sir etuvchi psixologik omillar. Shaxs ma'naviyati va dunyoqarashini shakllantirish</b>	«Shaxs va jamiyat» o'zaro munosabatlarini o'rganishning dolzarbligi. Shaxsning siyosiy, iqtisodiy, mafkuraviy, ma'naviy qiyofasi va uning iqtisodiy, mafkuraviy, ma'naviy qiyofasi va uning shakllanishi shartlari. Shaxsdagi tug'ma-biologik xususiyatlar va ularning sotsial muhitga bog'liq sifatlar bilan bog'liqligi. Shaxsning jamiyatdagi turli sotsial instutlar bilan bog'liqligi. Milliy umuminsoniy qadriyatlar va ulardan yoshlar tarbiyasida samarali foydalanishning amaliy ahamiyati.	4
3	<b>Bilish jarayonlari: sezgi, idrok, xotira, diqqat, nutq, tafakkur, hayol. Shaxs va uning tashqi olamni bilish imkoniyatlari.</b>	Bilish qobiliyatining kasbiy faoliyatga aloqadorligi, bilish jarayonlari tasnifi: idrok va idrok adekvatligini ta'minlovchi psixologik qonuniyatlar, xotira va shaxs tajribasining boyligi, esda yaxshi olib qolish qonunlari; xotirani o'stirish va tarbiyalash. Materialni yaxshi esda saqlab qolishdagi individual farqlar. Diqqat haqida tushuncha. Nutq va tafakkur. Tafakkur va mustaqil fikrlash shart-sharoitlari. Hayol haqida tushuncha.	4
4	<b>Shaxsning individual psixologik xususiyatlari</b>	Individual-tipologik xususiyatlar klassifikatsiyasi, «shaxs», «individ», «individuallik» tushunchalari haqida. Qobiliyat, temperament, xarakter, irodaviy sifatlar, emotsiyalar va motivlar haqida ma'lumotlar berish. Shaxs iqtidori va qobiliyatlar diagnostikasi. Qobiliyatlardagi tug'ma va orttirilgan sifatlar. Qobiliyatlarning psixologik strukturasi. Temperament va faoliyatning individual xususiyatlari. Xarakter va shaxs.	4
5	<b>Shaxs taraqqiyotining yoshga bog'liq xususiyatlari</b>	Shaxs psixologiyasi va xarakterning yoshga bog'liqligi. Yosh davrlari klassifikatsiyasi, har bir yosh davrning o'ziga xosligi, yangiliklari va rivojlanish shartlari. O'smirlilik va o'spirinlik davrida shaxs taraqqiyotining o'ziga xos qonuniyatlari; yosh davrlari krizislari haqida. Ijtimoiylashuvning akmeologik xususiyatlari. O'spirinlik davridagi do'stlik, sevgi va sadoqat xislatlarining ko'rinishlari, ularni tarbiyalash yo'llari. Etuklik davrida professional o'sishning ijtimoiy-psixologik shart-sharoitlari.	2
6	<b>Shaxs insoniy munosabatlar tizimida</b>	Insoniy munosabatlar tizimi-shaxs dunyoqarashini shakllantiruvchi birlamchi omil. Shaxslararo munosabatlarning va sharqona muomalaning shaxs taraqqiyotidagi ahamiyati va o'rni. Insoniy muomala va muloqotning psixologik vositalari va shart-sharoitlari. Muloqot texnikasi-verbal va nonverbal vositalar va ulardan o'rinli foydalanishga o'rgatish muammosi. Muloqot strategiyasi: guruhlarda va shaxslararo munosabatlarda monolog, dialog va poliloglarning o'rni. Muloqotga o'rgatish masalasi-sotsial-psixologik trening.	2
7	<b>Guruhlarda ijtimoiy faoliyatni tashkil etish. Guruhlarning turlari. Guruhiy o'zaro moslik, liderlik va konforizm</b>	Shaxs va guruh. Guruhlar tasnifi, referent guruh tushunchasi. Guruhlarning o'lchamlari va uning ishlab chiqarish samaradorligiga ta'siri. Guruhiy o'zaro moslikning komponentlari va omillari: fiziologik, psixologik, sotsial-psixologik va ma'naviy o'zaro moslik tushunchalari. Guruhiy qarorlar qabul qilishda o'zaro moslikning ahamiyati. Guruhlardagi ijtimoiy-psixologik muhit va uni tashkil	4

	<b>hodisalari</b>	etuvchilar. Shaxsning guruhdagi sotsiometrik mavqeiini Aniqlash haqidagi yondoshuvlar. Guruhlarda konforizm-guruhning alohida a'zosiga ta'sir ko'rsatish va moslashtirish qobiliyati ekanligi. Konform hулqning turlari va mohiyati. Konforizm vo'a negativizm tushunchalari.	
8	<b>Guruh sharoitida zamonaviy o`qitishning pedagogik va psixologik texnologiyalari</b>	Zamonaviy o`qitishning o`ziga xosligi. Auditoriya bilan ishlashning ijtimoiy-psixologik shart-sharoitlari. Yangi pedagogik va didaktik texnologiyalar joriy etishning psixologik xususiyatlari. Faol o`qitish metodlari va ularning tasnifi: munozara, o`yinlar va senzitiv treninglar. Zamonaviy o`qituvchidan talab qilinadigan fazilatlar: professional, ijtimoiy va uslubiy bilimdonlik (komponentlilik) haqida. Guruh faoliyatini tashkil etishning uslublari: demokratik, avtoritar, neytral, sinovchan va b.k. «Sub'ekt-sub'ekt» munosabatalrini tashkillashtirishning psixologik mohiyati va ahamiyati.	2
<b>Oraliq nazorat – 40</b>			
<b>Jami:</b>			<b>26</b>

### Seminar mashg'ulotlari

No	Mavzular	Seminar
1	Psixologiya fanining dolzarb vazifalari, predmeti. Psixologiyaning zamonaviy metodlari va ularni amaliyotga tadbiq etish	4
2	Psixologiyada shaxs va jamiyat muammosi. Shaxs va Faoliyat. Shaxsga ta'sir etuvchi psixologik omillar. Shaxs ma'naviyati va duneqarashini shakllantirish	4
3	Bilish jarayonlari: sezgi, idrok, xotira, diqqat, nutq, tafakkur, hayol. Shaxs va uning tashqi olamni bilish imkoniyatlari.	4
4	Shaxsning individual psixologik xususiyatlari	2
5	Shaxs taraqqiyotining yoshga bog`liq xususiyatlari	2
6	Shaxs insoniy munosabatlar tizimida	2
7	Guruhlarda ijtimoiy faoliyatni tashkil etish. Guruhlarning turlari. Guruhiy o`zaro moslik, liderlik va konforizm hodisalari	4
8	Guruh sharoitida zamonaviy o`qitishning pedagogik va psixologik texnologiyalari	2
<b>Jami</b>		<b>24</b>

### Talabalar mustaqil ishi

No	Topshiriq mavzulari	Vaqt, soat
1.	Deyl Karnigining "Muomala sirlari" nomli asari asosida referat tayyorlash	<b>14</b>
2.	Mavzular bo'yicha tegishli mustaqil topshiriqlarini bajarish*	<b>24</b>

\* **Eslatma:** Mustaqil ish topshiriqlari tegishli mavzular bo'yicha ma'ruza matnining oxirida keltirilmoqda.

## 1.5. Fan bo'yicha reyting ishlanmasi va baholash mezonlari

### “Psixologiya” fanidan reyting ishlanmasi va baholash mezonlari

#### Reyting ishlanmasi

No	Nazorat turlari	Soni	Ball	Jami ball
I.	Joriy nazorat 1.1. Seminar mashg'ulotni bajarish	12	4(2+2*)	48
II.	Oraliq nazorat 2.1. Yozma ish	1	26	26
	2.2. TMI – (D.Karnegining «Muomala sirlari» asari bo'yicha) yozma referat tayyorlash	1	11	11
III.	Yakuniy nazorat 3.1. Yakuniy baholash 3.1.1. Test (30 ta savol)	1	15 (30x0,5=15)	15
<b>Jami:</b>				<b>100</b>

#### “PSIXOLOGIYA” fanidan baholash mezonlari

1.1. JB bo'yicha amaliy mashg'ulotda qatnashib, uning topshiriqlarini to'la sifatli bajargan talabaga 1,7-2 ball beriladi, agar to'la bo'lmasi bajarish darajasiga qarab 1,1 ballgacha beriladi.

\* Talabalar mustaqil ishlarining bajarilishi hajmi va sifatiga qarab 1-2 ballgacha berish mumkin (topshiriqlar to'liq va sifatli, ijodiy tarzda bajarilgan – 1,8 - 2 ball, sifatli va me'yor talablari darajasida – 1,5 - 1,7 ball, o'rta darajada – 1,1 – 1,4 ball).

2.1. Oraliq baholash yozma o'tkazilib, OB 3 ta savolga javob berishi so'raladi. Har bir savol 8,6 ballgacha baholanadi:

- agar savol mohiyati to'la ochilgan bo'lsa, javoblari to'liq va niq bo'lsa – 7,4-8,6 ball;
- savolning mohiyatini umumiy ochilgan, asosiy dalillar to'g'ri bayon etilgan bo'lsa -6,1-7,3 ball;
- savolga javob berilgan, ammo kamchiliklari bo'lsa – 4,8-6 ball;
- savolga javob berishga harakat qilingan, ammo dalillarda chalkashliklar bo'lsa – 4,7 va undan kam ball beriladi.

2.2. Talabaning mustaqil ishi berilgan mavzu bo'yicha referat tayyorlanadi:

- referatda mavzu to'liq ochilgan, to'g'ri xulosa chiqarilgan va amaliy takliflari mavjud bo'lsa – 9,4-11 ball;
- mavzu mohiyati ochilgan, faqat xulosasi bor – 7,8-9,3 ball;
- mavzu mohiyati yoritilgan, ammo ayrim kamchiligi bo'lsa – 6,2-7,7 ball beriladi.

3.1. Yakuniy baholashda talaba 3 ta savolga yozma yoki 30 ta test savoliga javob berishi lozim.

- test savolining har biri 0,5 ballik tizimida baholanadi.

**\*Eslatma:** Talabaning umumiy bali hisoblanganda yaxlitlab olinadi.

#### O'zlashtirish ko'rsatgichi:

- 86-100 ball – “a'lo”
- 71-85 ball – “yaxshi”
- 56-70 – “qoniqarli”

## 2.1. Ma'ruzalar kursi

### **1-mavzu: Psixologiya fanining dolzarb vazifalari, predmeti. Yangicha tafakkur va milliy mafkura shakllanishi sharoitida psixologik bilimlarning tutgan o'рни**

#### **R e j a :**

1. Psixologiya haqida tushuncha.
2. Psixologiya fanining kelib chiqish tarixi.
3. Psixologiya tarmoqlari va fanlar tizimidagi o'рни

#### **T a y a n c h s o ' z v a i b o r a l a r :**

*Psixologiya, rux, aks ettirish, psixika, Aristotel, refleks, emperizm, sensualizm, faktlar, jarayonlar, individual xususiyatlar, vazifalar, psixik holatlar. Prinsip, determinizm, ong, faoliyat, amaliyot, nazariya, soha, ijtimoiy psixologiya, psixika, tadqiqot, psixik taraqqiyot, ijtimoiy borliq.*

#### **Mavzuga oid muammolar:**

- Faylasuflar, psixologlarning ayrimlari ruh va ta'nani birgalikda, deb qarasarlar, ayrimlari ajralgan holda mavjud deb hisoblaydilar. Siz qaysi qarashni ma'qullaysiz? Ruh va tana birligi, ularning o'zaro bog'liqligi nimada?
- Turli ijtimoiy tuzumlarda ruh haqidagi ta'limotlar o'zgarib borgan. Ijtimoiy tuzum o'zgarishining psixologiya haqidagi ta'limotlarga qanday ta'siri bor? Fikringizni izoxlang.
- Sharq va G'arb allomalarining psixologiya haqidagi turli qarashlari mavjud. Sharq mutafakkirlarining psixologiyaga oid qarashlarining o'ziga xosligi nimada, moslik jihatlari-chi?

#### **1- savol bo'yicha dars maqsadi:**

1. Psixologiya predmetini ochib berish.
2. Psixologik ta'limotlar tarixiga asos solgan faylasuflar g'oyalari ta'riflab berish.
3. Psixologik bilimlar taraqqiyotiga hissa qo'shgan olimlar ta'limotlarining mohiyatini ko'rsatish.

#### **Identiv o'quv maqsadlari:**

1. Psixologik ta'limotlar tarixini so'zlab beradi.
2. Dastlabki psixologik ta'limotlar xarakterini ochadi.
3. Psixologik ta'limotlar mohiyatini va ularning psixologiya faniga qo'shgan hissasini izohlaydi.
4. Psixologik ta'limotlar haqida ma'lumotlar to'planadi.
5. Psixologik ta'limotlarning asosiy g'oyalari tahlil qilinadi.

#### **1-asosiy savolning bayoni:**

Psixologiya o'rganadigan hodisalarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash bir muncha qiyinroq. Bu hodisalarni tushunish ko'p jihatdan psixologiya fanini egallash zaruratiga duch kelgan odamlarning dunyoqarashiga bog'liqdir.

Har bir fanning o'z predmeti bo'lgani kabi, psixologiya ham o'z predmetiga ega. Ammo psixologiya o'rganadigan voqelik boshqa fanlardagidan tubdan farq qiladi. Chunki uning predmetini ko'z bilan ko'rib, ushlab yoki bevosita o'lchab bo'lmaydi. Ularni fikr yuritish, tasavvur qilish, his qilish orqaligina bilib olish mumkin. Psixologiya predmetiga quyidagi ta'rif berish mumkin:

## **Psixologiya inson ruhiyatining o'ziga xos xususiyatlari ko'rinishlari va rivojlanishning umumiy qonuniyatlarini tadbiq etadi.**

Ruhiy hodisalar "idrok", "xotira", "tafakkur", "iroda", "hissiyot" va boshqa shu kabi nomlar bilan guruhlarga ajratilib, hammasi birgalikda psixika, kishining psixik, ichki dunyosi, uning ruhiy hayoti va hokazolar deb ataladigan tushunchalarni hosil qiladi.

Psixika nima? -degan savolga javob berishdan oldin, eng avvalo, psixik hodisalarning mohiyati va xarakteri haqidagi tasavvurlar asrlar davomida qanday o'zgarib borganligiga, qisqacha bo'lsa-da, nazar tashlash shart.

### **Psixologik ta'limotlar:**

Naturfaylasuflar-**Fales** (er.old. VII-VI asr), **Anaksimen** ( er.old. V asr), **Geraklit** (er.old. VI-V asr) ruhni olamning ibtidosini tashqil etuvchi narsa (suv, havo, olov)ning odamlar va hayvonlarga jon ato etuvchi shakli tarzida talqin qilishgan.

Faylasuflar orasida **Aflotun** (er.old. 427-347 y.y.) alohida ajralib turadi. U jonning qismlari to'g'risidagi tushunchani yaratdi. Shunday qismlardan a) aql-idrokni, b) jasoratni, v) orzu-istakni alohida ajratib ko'rsatadi va ularni tananing turli qismlari (bosh, ko'krak, qorin bo'shlig'i)ga joylashgan bo'ladi degan fikrni ilgari suradi.

**Arastu** (er. old.384-322 y.y.) ning ta'limoti ancha muvaffaqiyatli ilgarilab ketdiki, u psixologik fikrlarni tabiiy-ilmiy asosda qayta ko'rib, uni biologiya va tibbiyot bilan bog'ladi. Arastuning "Jon to'g'risida"gi asari psixologiyani bu davrga kelib o'ziga xos bilimlar sohasi sifatida ajralib chiqqanligidan dalolat beradi.

Eramizdan oldingi II asrda rumolik vrach **Galen** fiziologiya va tibbiyotning yutuqlarini umumlashtirib, psixikaning fiziologik negizi haqidagi tasavvurlarni boyitdi va ong haqidagi tushunchaga yaqinlashib keldi.

Eramizning III asrida **Platon**, so'ngra esa IV-V asrlarda Avgustin ong haqidagi tushunchaga faqat idealistik tus berishgan edi. Barcha bilimlar ruhda mujassamlashgan, u esa o'ziga qaytish qobiliyatiga ega bo'lib, o'z xususiy faoliyatini va uning ko'z ilg'amaydigan mahsulini haddan ziyod aniqlik bilan egallaydi..

Niderlandiyalik materialist **Spinoza** ( 1632-1677) ham **Gobbs** kabi olamning bir butunligi to'g'risidagi g'oyaning astoydil himoyachisi edi. U ongni katta ko'lamga ega materiyadan sira kam bo'lmagan real narsa deb hisoblardi. Uning shoh asari bo'lmish "Etika"ning teoremlaridan birida "g'oyalar tartibi va aloqasi qanday bo'lgan bo'lsa, narsalarning tartibi va aloqasi ham shunday dir" deyiladi.

Materialistlar **Gartli** (1705-1757) bosh bo'lgan ingliz, Didro (1713-1784) bosh bo'lgan fransuz, **A.Radishchev** (1748-1802) bosh bo'lgan rus materialistlari olamni bilishda tashqi tajribani asos qilib olib, inson psixikasining ichki mazmuni asosida odamning atrof-muhit bilan o'zaro munosabati yotadi, degan edilar.

**Vilgelm Vund** 1879 yili Leypsigda birinchi eksperimental psixologiya laboratoriyasini tashqil qildi. Oradan ko'p o'tmay, 1881 yili Berlin universiteti qoshida eksperimental psixologiya instituti tashqil qildi.

XIX asrning oxirida Rossiyada **Tokarskiy, Bexterev, Langerlar**, 1911 Chelpanov rahbarligida eksperimental psixologiya laboratoriyasi ochildi. XIX asrning oxirlaridan boshlab, psixologiyaning boshqa sohalri: hayvonlar psixologiyasi, tarixiy psixologiya, yoshga aloqador kishilar psixologiyasi maydonga keldi.



Sharq mutafakkirlari (Abu Nosir Farobiy, Ibn Sino, Yusuf Xos Xojib va h.k.)ning psixologik o`arashlari:

Abu Nosir Forobiyning inson va uning psixikasi haqidagi qarashlari «Ideal shahar aholisining fikrlari», «Masalalar mohiyati», «Falsafiy savollar va ularga javoblar», «Jism va aktsidentsiyalarning shakllariga qarab bo`linishi», «Sharqlardan», «Hikmat ma'nolari», «Aql ma'nolari to`g`risida» kabi qator asarlarida bayon etilgan. Abu Rayxon Beruniy o`zining «O`tmish yodgorliklari» kitobida inson hayotiga doir xilma-xil ma'lumotlarni keltiradi.

Ibn Sinoning 5 tomlik «Tib qonunlari» asarida organizmning tuzilishi, undagi nervlar va nerv yo`llari, fiziologik jarayonlar bilan bog`liq psixik jarayonlar haqida ancha muhim ma'lumotlar bor. Uning «Odob haqida» risolasi ham inson shaxsini shakllantirish to`g`risidagi jiddiy asardir.

Yusuf Xos Xojibning «Qutadg`u bilig» asaridagi bosh masalalardan biri komil insonni tarbiyalashdir.

Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston», «Xiradnomai Iskandariy», «Tuhfatul ahror», «Silsilatuz zaxob» va boshqa asarlarida ilm-ma'rifat, ta'lim-tarbiya, kasb-hunar o`rganish, yaxshi xislatlar va odoblilik haqidagi fikrlar ifodalangan.

Devoniy o`zining «Axloqi Jaloliy» nomli asarida insoniy fazilatlarini to`rtga bo`ladi va bo`lar donolik, adolat, shijoat va iffatdir.

Alisher Navoiyning «Xazoinul Maoniy», «Maxbubo`l qulub» va boshqa asarlarida etuk, barkamol insonning axloqi, ma'naviyati, odamlarga munosabati, iste'dodi va qobiliyati to`g`risida qimmatli mulohazalar yuritilgan. Ana shu psixologik kategoriyalar ijtimoiy adolat qaror topishi uchun muhim ahamiyatga ega ekani ta'kidlangan. Shuningdek, Navoiy asarlarida shaxsning kamol topishida ota-onaning roli, ayollarning iffatliligi, insonlarning kamtarligi masalalari alohida uring egallaydi.

Eng muhimi-XX asrga kelib, psixologiyaning tatbiiy sohaları paydo bo`ldiki, endi qo`lga kiritilgan yutuqlar bevosita ta'lim, tarbiya, sanoat, biznes, marketing xizmatlari, boshqaruv, sog`liqni saqlash, huquqbuzarlikning oldini olish sohalariga dadil joriy etila boshladi. XXI asrning birinchi yiliga kelib, psixologiya nazariy, tahliliy fandan bevosita amaliyotning ehtiyojlarini qondiruvchi tadbiqiy fanga aylandi.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Psixik hodisalar qanday hodisalar? Psixika nima? Nima uchun bu hodisani chuqur o`rganish taqozo etiladi?
2. Ilmiy psixologiya predmeti nimalardan iborat? Misollar bilan izohlang.
3. Psixologik qonuniyatlar nima? Psixik faoliyat mexanizmlarini qanday tushunasiz?
4. Animistik, dualistik, introspeksionistik qarashlar mohiyatini ajrating, namoyandalari kim?

#### **2-asosiy savol bo`yicha dars maqsadi:**

1. Psixikaning reflektorlik tabiati, nerv sistemasining tuzilishi to`g`risida talabalarga tushuncha berish.
2. Miyaning ishidagi psixik va nerv-fiziologik xususiyatlar bilan tanishtirish.
3. Talabalarni mehnatsevarlik, vatanparvarlik, materialistik ruhda tarbiyalash.
4. Inson psixikasi va uning moddiy asosi bosh miyaning faoliyati mahsuli sifatida rivojlantirish.
5. Ong haqida tushuncha berish.

#### **Identiv o`quv maqsadlari:**

1. Psixikaning reflektorlik tabiatini so`zlab beradi.

2. Miya va psixikaning bog'liqligini ko'rsatadi.
3. Nerv sistemasining tuzilishini izohlaydi.
4. Miyaning ishidagi xususiyatlarni biladi.
5. Ong tushunchasini ochib beradi.

### **2-asosiy savolning bayoni:**

Psixikaning reflektorlik xarakteri. I.M.Sechenov "Bosh miya reflekslari" (1863) asarida "ongli va ongsiz hayotning barcha harakatlari ro'y berish usuliga ko'ra reflekslardan iboratdir", degan xulosaga kelgan edi.

I .M.Sechenov psixikaning reflektorligi va faoliyatning psixik jihatdan boshqarilishi g'oyasini ilgari surdi. Bu muhim nazariy qoidalar I.P.Pavlov (1849-1936) tomonidan tajriba yo'li bilan tasdiqlandi va konkretlashtirildi. U hayvonlarning, shuningdek, odamning tashqi muhit bilan o'zaro harakati miya tomonidan boshqarilishi qonuniyatlarini kashf etgan edi. I.P.Pavlovning ushbu qonuniyatlarga nisbatan jami qarashlari odatda IKKI SIGNAL SISTEMASI HAQIDAGI TA'LIMOT deb ataladi.

Odamning psixik hayotida katta yarim sharlar qobig'i sirtining 30% ni egallaydigan peshona qismlari alohida rol o'ynaydi. Peshona qismlarining shikastlanishi xulq-atvorning oddiy formalariga emas, balki yuksak formalariga ta'sir ko'rsatadi. Ko'pgina klinik faktlar shuni ko'rsatadiki, miyaning peshona qismlari shikastlanishi aqliy qobiliyat doirasida, uning xarakterida ham qator buzilishlarga sababchi bo'ladi.

Psixologiya inson shaxsini va kishilar o'rtasidagi munosabatlarni bilishning faqat umumiy nazariya muammolarini emas, balki konkret masalalarini ishlab chiqishga to'g'ri falsafiy yondashuvning ahamiyatini aniq belgilab beradigan fanlar qatoriga kiradi. U bir jihati bilan tabiiy fanlar (zoopsixologiya, psixofiziologiya va b.) sohasini o'z ichiga olsa, bir jihati bilan ijtimoiy fanlar (sotsialpsixologiya, pedagogik psixologiya va b.) sohasiga kirib boradi. XX asrda psixologiya idealistik va metafizik falsafadan ajralib chiqdi.

Psixologiyaning tabiatshunoslik bilan tobora mustahkamlanayotgan ittifoqi uning mustaqil fanga aylanishiga yordam berdi. Bu jarayon XIX asrning ikkinchi yarmida boshlangan edi. Eksperiment metodining psixologiyaga joriy etilganligi (G.Fexner), I.M.Sechenovning "Bosh miya reflekslari" kitobining chiqqanligidan keyin ayniqsa keng tus olgan edi. Sechenovning reflektorlik nazariyasi psixologik bilimlarni tabiiy-ilmiy negizini tashqil etdi.

Bixeviorizm-psixologiyada dastavval AQSHda hayvonlarda o'tkazilgan kuzatishlarning (E.Torndayk, D.Uotson va b.) natijasi sifatida paydo bo'lgan yo'nalishdir. Bixeviorizm negizida psixologik tadqiqot predmeti sifatida psixikaning va ongni inkor etish yotadi. Faqat xulq-atvorgina tadqiqot predmeti deb tan olinar, psixologiyaga esa xulq-atvor va muhitning o'zaro nisbati qonuniyatlarini tadqiq etish tavsiya qilinadi.

XX asr G'arb psixologiyasining yana bir yo'nalishi psixoanalizdir. U ko'pincha avstriyalik psixiatr va psixolog Z.Freydning nomi bilan freydizm deb ham yuritiladi. Freydizm nuqtai nazaridan olganda, odam amalda ijtimoiy hodisa emas. Kishi xulq-atvori ikkita printsipga: "huzur-halovat printsipi"ga bo'ysundiriladi. Bu printsiplar to'qnashuvi natijasida anglanilmagan sohaga "qondirilmagan mayllar" ajralib chiqadi va ular odam xulq-atvorining shu erida ifoda qilib turadi.

### **Muhokama uchun savollar:**

1. Psixikaning reflektorligi va faoliyatning psixik jihatdan boshqarilishi g'oyasini ilgari surgan olimlarni ayting.
2. Birinchi va ikkinchi signal sistemalari nima va ularning bir-birlaridan farqini ko'rsating.
3. Nima uchun psixika miyaning xususiyati deyiladi? Fikrlaringizni asoslang. Retseptor nima? Neyronchi? U qanday xususiyatlarga ega? Sinapsning vazifasi nimadan iborat?
4. Nerv sistemasi markazlari necha qismdan iborat?
5. Hozirgi zamon fanida mavjud tasavvurlarga qaraganda orqa miya va miya naychasi reflektor faoliyatning asosan qanday shakllarini amalga oshiradi?
6. Elektroentsefalogramma nima? Tabiati va vazifasini ochib bering.
7. Ong haqida tushuncha bering.

### **3-asosiy savol dars maqsadi.**

1. Mavzuga oid tushunchalarni shakllantirish;
2. Hozirgi zamon psixologiyasi metodlarini sharhlab berish;
3. Barkamol insonlarni tarbiyalash

### **Identiv o'quv maqsadlari:**

1. Hozirgi zamon psixologiyasi va uning fanlar sistemasidagi o'rnini ochib beradi.
2. Hozirgi zamon psixologiyasining printsiplari va tuzilishini izohlaydi.
3. Hozirgi zamon psixologiyasini tarmoqlarga ajratishda qaysi jihatlar asos qilib olingan, ularni birma-bir aytadi va misollar keltiradi.
4. Psixologiya va fan-texnika taraqqiyotining uzviy bog'liqligi mohiyatini ochib beradi.

### **3-asosiy savol bayoni:**

Psixologiya o'zining predmetini to'rt bo'limga bo'lib o'rganadi:

1. Psixologiyaning asosiy masalalari.
2. Bilish jarayoni.
3. Shaxsning hissiy-irodaviy xususiyatlari.
4. Shaxsning individual tipologik xususiyatlari.

Psixologiyaning umumiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- 1. Shaxsning psixologik xususiyatlarini tadqiq etish.**
- 2. Psixik voqeliklarning taraqqiyot qonuniyatlarini o'rganish.**
- 3. Psixikani rivojlantirishga xizmat qiluvchi ilmiy va uslubiy shart-sharoitlarini (qo'llama, dastur) ishlab chiqish.**

Psixologiya o'z vazifalarini amalga oshirishda konkret prinsiplarga tayanadi. Prinsip tamoyil degan ma'noni anglatadi. Prinsiplar ikkiga bo'linib, ya'ni asosiy prinsiplarga hamda yordamchi prinsiplarga tayangan holda tadqiqot ishlari olib boriladi.

Asosiy prinsiplarga:

1. Determinizm prinsipi.
2. Ong va faoliyat birligi prinsipi.
3. Psixikani faoliyatda taraqqiyo etish prinsipi kiradi.

Yordamchi prinsiplarga esa tarixiylik prinsipi, nazariya va amaliyot birligi prinsipi, monizm prinsipi va hokazolar kiradi.

Determinizm prinsipi - psixikaning turmush tarzi o'zgarishiga qarab o'zgarishini anglatadi.

Ong va faoliyat birligining psixologiyada qabo'l qilingan prinsipi ong bilan faoliyat bir-biriga qarama-qarshi emas, lekin ular bir-biriga aynan o'xshash ham emas, ammo birlikni tashqil etishini bildiradi.

Psixika va ongning faoliyatda rivojlanishi printsiplari shuni anglatadiki, psixika agar faoliyat samarasi va rivojlanish mahsuli sifatida qaraladigan bo'lsagina, u to'g'ri tushunilishi va aynan bir xil tarzda izohlab berilishi mumkin. L.S.Vigotskiy ta'lim psixikaning rivojlanishini yo'naltiradi degan fikrni aytib, shu bilan birga bu jarayonda ongli faoliyatning yangi, mutlaqo boshqacha shakllari yaratiladi deb ta'kidlaydi

Hozirgi zamon psixologiyasi shakllanishining turli bosqichlarida va amaliyotning har xil sohalari bilan bog'liq ilmiy fanlarning juda ham keng tarmoqli tizimi tashqil etadi.

Psixologiya tarmoqlarini tasnif qilish uchun quyidagi psixologik jihatlar asos qilib olinadi:

1. Konkret faoliyat; 2. Rivojlanish; 3. Odamning jamiyatga, o'zi yashayotgan muhitga munosabatlari.

Hozirgi zamon psixologiyasi tarmoqlarini uch guruhga ajratish mumkin:

1. Psixik faoliyatning umumiy qonuniyatlarini o'rganuvchi psixologiya sohalari - umumiy psixologiya, zoopsixologiya.

2. Kishilarga ta'sir etish, ularga ta'lim va tarbiya berish, psixik rivojlanishni boshqarish, ya'ni psixik taraqqiyot sharoitlarini o'rganadigan soha psixologiyasi (yosh psixologiyasi, pedagogik psixologiya)

3. Har turli faoliyat sohasidagi kishilar psixikasini o'rganuvchi psixologiya-mehnat psixologiyasi, muxandislik psixologiyasi, sport psixologiyasi, yuridik psixologiya, savdo psixologiyasi, tibbiyot psixologiyasi, san'at psixologiyasi va h.

Bu tarmoqlar ichida yana bir qancha tarmoqlar ham mavjudki, bo'lar tegishli soha odamlari uchungina zarurdir. Masalan, yosh psixologiyasi o'z navbatida maktabgacha tarbiya psixologiyasi, kichik maktab yoshi psixologiyasi, o'smirlik psixologiyasi, o'spirinlik psixologiyasi, oliy maktab psixologiyasi, qarilik davri psixologiyasi - gerontoliya singari tarmoqlarga ajralishi mumkin.

Shuningdek, psixik rivojlanishda normadan o'gan bolalar, ya'ni anomal taraqqiyot psixologiyasi yoki maxsus psixologiya ham bor. Patopsixologiya - kasallar psixologiyasi. Oligofrenopsixologiya - aqli zaiflar psixologiyasi, surdopsixologiya - kar-soqovlar psixologiyasi, tiflo psixologiya - ko'zi ojizlar psixologiyasi.

### ***Guruhda mustaqil ravishda bajarish va muhokama qilish uchun.***

1. SHaxsiy tajriba tizimida psixologik tasavvurlar: men ularni qay darajada tasavvur qilardim?
2. Psixologiya xususidagi ilmiy va hayotiy kuzatuvlarning farqi?
3. Modellash va psixologik xodisalar.
4. Bir alloma: "Mening kitob javonimda fizikaga oid kitoblar bisyor va ular mendagi fizikaga oid bilimlardan ancha ortiq. Lekin, ular menga o'xshash fizik emas" deganda nimalarni nazarda tutgan. Ushbu iboraning mag'zini chaqing. Iloji bo'lsa, shu so'zning muallifi - buyuk fizik olimning nomini toping.

### **Muhokama uchun savollar:**

1. Psixologiyaning mustaqil fan sifatida rivojlanishiga qaysi fanlar salmoqli hissa qo'shdi?

2. Psixologiya va pedagogika o'rtasidagi bog'liqlik va psixologiyaning fanlar sistemasidagi o'рни qanday?
3. Hozirgi zamon ilmiy psixologiyasining asosiy printsiplarini sanab bering, ularning mohiyatini ochib bering.
5. Hozirgi zamon psixologiyasining qanday asosiy metodlari bor, har birini izohlang va ularga quyiladigan talabalarni bayon qiling.
6. Bosh miyaning funksional assimetriyasi nima va uning inson psixikasidagi o'рни nimada, deb xisoblaysiz?
7. Hozirgi zamon psixologiyasi tuzilishi qanday?

**Mavzu bo'yicha echimini kutayotgan ilmiy muammolar:**

1. Olamni ibtidosini tashqil etuvchi asosni o'rganish.
2. Psixikaning jismga o'zaro ta'siri va bog'liqligini dalillash.
3. Miya va psixikaning o'zaro bog'liqligini tadqiq etish.
4. Psixik xususiyatlarni o'rganish sohalarini aniqlash.

**2-mavzu: Psixologiyada shaxs va jamiyat muammosi. Jamiyatni boshqarishdagi psixologik qonuniyatlar. Shaxsga tasir etuvchi psixologik omillar. Shaxs dunyoqarashi va manaviyatini shakllantirish omillari**

**R e j a :**

1. Shaxs ijtimoiy tasirlar mahsuli sifatida
2. Ijtimoiy normalar, sanksiyalar va shaxs.
3. Ijtimoiy tasirlarning shaxs tomonidan anglanishi
4. "Men" - obrazi va o'z-o'ziga baho.
5. O'spirinlik davrida shaxs ijtimoiylashuvi.

**Tayanch so'z va iboralar:**

*Faoliyat, faollik, xatti -harakat, ehtiyoj, motiv, stimuly, maqsad, sun'iy, ma'naviy va moddiy ehtiyojlar, ko'nikma va malakalar, moyillik, qiziqishlar. Shaxs, individ, individuallik, faollik, faoliyat, motiv, qiziqishlar, shaxsning shakllanishida ta'sir qiluvchi omillar, shaxs sifatlari.*

**Mavzuga oid muammolar:**

- Shaxs deganda Siz nimani tushunasiz?
- Shaxs qanday tuzilishga ega?
- O'zini-o'zi anglash nima?
- Chumoli iniga yoz davomida don tashiydi. Chumolining bu harakatini mehnat faoliyati deb atash mumkinmi?
- Bolaning qoshiq ushlab ovqat eyishini instinktiv harakat deb aytishimiz mumkinmi?
- Inson harakatlarining hayvonlarnikidan farqi bormi? Dalillang.

**1-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga inson zotiga xoslik, ya'ni individ masalasi, shaxs, individuallik tushunchalari haqida tushuncha berish.

**Identiv o'quv maqsadi:**

1. Shaxs nima? Fikrlarni asoslaydi
2. Shaxsga ta'rif beradi.
3. Individ va shaxsning o'xshashlik va farqlarini ajratadi
4. Shaxsning shakllanish omillari haqida so'zlab beradi.

**1-savol bayoni:**

"Shaxs" tushunchasi psixologiyada eng ko'p qo'llaniladigan tushunchalar sirasiga kiradi. Psixologiya o'rganadigan barcha fenomenlar aynan shu

tushuncha atrofida qayd etiladi. Inson ruhiy olami qonuniyatlari bilan qiziqqan har qanday olim yoki tadqiqotchi ham shaxsning ijtimoiyligi va aynan jamiyat bilan bo'lgan aloqasi masalasini chetlab o'tolmagan.

Shuni alohida takidlash lozimki, "Homo sapiens" - "aqli zot" tushunchasini o'zida ifoda etuvchi jonzotning paydo bo'lganiga taxminan 40 ming yildan oshibdi. Bu davrda olimlarning etirof etishlaricha, 16 ming avlod almashgan emish. Darvin tabiri bilan aytganda, tabiiy tanlanish jarayonida er yuzida saqlanib qolgan minglab millat va elatlarning keyingi davrdagi taraqqiyoti ko'proq biologik omillardan ko'ra, ijtimoiy - sosial omillar tasirida ro'y bermoqda. SHuning uchun ham xar bir individni yoki shaxsni o'rganish masalasi uning bevosita ijtimoiy muhiti va uning ijtimoiy normalari doirasida o'rganishni taqozo etadi.

Sosial yoki ijtimoiy muhit - bu insonning aniq maqsadlar va rejalar asosida faoliyat ko'rsatadigan dunyosidir. Mazmunan har bir insonning shu ijtimoiy olam bilan aloqasi uning insoniyat tajribasi, madaniyati va qabul qilingan, tan olingan ijtimoiy xulq normalari doirasidagi harakatlarida namoyon bo'ladi. Psixologiya ilmining namoyondalari bo'lmish olimlarning butun bir avlodi ana shu shaxs va jamiyat aloqalari tizimida insonning tub mohiyatini anglash, uning rivojlanishi va kamol topishi qonuniyatlarini izlaganlar. Abu Nasr Farobiy, A.Navoiy, Ibn Sino, Beruniy kabi yuzlab SHarq allomalari ham bu o'zaro bog'liqlikning falsafiy va ijtimoiy sirlarini ochishga o'zlarining eng durdona asarlarini bag'ishlaganlar. Barcha qarashlarga umumiy bo'lgan narsa shu bo'lganki, odamni, uning mohiyatini anglash uchun avvalo uning shu jamiyatda tutgan o'rni va mavqeini bilish zarur. SHaxsni o'rganishning birlamchi mezoni ham shundan kelib chiqqan holda, uning ijtimoiy mavqei, ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o'rni bilan belgilanishi kerak.

Lekin, shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalar masalasi birdaniga, bir xil echimga kelinmagan. Bu o'zaro munosabatlar asosan ikki polyar nuqtai nazardan kelib chiqadi.

Nativizm yo'nalishining tarafdorlari insonlardagi barcha xususiyatlarni tug'ma xarakterga ega, deb etirof etadilar.(Lens, Gruber va boshqalar).

Empirizm tarafdorlarining fikricha, yangi tug'ilgan bola go'yoki "top - toza taxta"(tabula rasa), unga hayot va undagi talablar o'zining qonuniyatlarini yozadi va bola ularga so'zsiz bo'ysunishga majbur. Bu yo'nalishning asoschilaridan biri Dj. Lokk bo'lib (1632 - 1704) uning fikricha, tug'ma fikrlar yoki g'oyalar bo'lishi mumkin emas, ular xoxish - tilak va og'riq kabi elementar sezgilarning qayta ishlanishi natijalaridir. Xayotda ana shunga o'xshash turli xil sezgilar va g'oyalarning assosiasiyasi ro'y beradi.

**G. Leybnis** (1646-1716) Lokka etiroz bildirib, hayotda umuman toza, sof doskaning o'zi bo'lmaydi, xattoki, eng yaxshi silliqlangan marmar yuzasida ham sezilarli teshiklar, do'ngliklar yoki tug'ma asoratlar bo'ladiki, ular layoqatlardek, inson taqdirida malum rol o'ynaydi. Bu ikkala yirik yo'nalish o'rtasidagi tortishuvlarga chek qo'yish maqsadida **F. Galton** qator eksperimental tadqiqotlar o'tkazib, har bir individga xos differensial xususiyatlar mavjudligini " egizaklar metodi" yordamida asoslashga harakat qildi.

Galtondan keyingi tadqiqotlarda musiqaga bo'lgan qobiliyatga ona tilining xususiyati tasir qilishi aniqlandi: yumshoq - tonal yoki keskir - tonal bo'lmagan tillar. Masalan, keskinroq hisoblangan rus tilida gapiruvchi bolalardagi musiqani idrok qilish yumshoq, tonal tillarda so'zlashuvchi vetnamliklarning idrokidan ancha past chiqqan.

Lekin yuqoridagi fikrlar va tortishuvlarning kelib chiqish sababi tushunarli bo'lishi kerak: ular insonning asl mohiyatini tushunish va uning xulqini boshqarish ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Demak, inson jamiyat azosi sifatida uning normalariga bo'ysunadi, uning kutishlariga javob berishga xarakter qiladi va o'z xulqini uning talablariga monand qilishga intiladi. SHU nuqtai nazardan kelib chiqib, shaxs fenomeniga tarif berish mumkin.

**Sh a x s** - *ijtimoiy va shaxslararo munosabatlarning mahsuli, ongli faoliyatning subekti bo'lmish individdir.* SHaxsga taaluqli bo'lgan eng muhim tasnif ham uning jamiyatdagi murakkab ijtimoiy munosabatlarga bevosita aloqadorlik, ijtimoiy faoliyatga nisbatan ham obekt, ham subekt bo'lishlikdir.

SHaxsga taaluqli bo'lgan fazilatlardan eng muhimi shuki, u shu tashqi, ijtimoiy tasirlarni o'z ongi va idroki bilan qabul qilib (obektni), so'ngra shu tasirlarning subekti sifatida faoliyat ko'rsatadi. Oddiy qilib aytganda, inson bolasi ilk yoshlikdanoq "mening hayotim", "bizning dunyo" degan ijtimoiy muhitga tushadi. Bu muhit o'sha biz bilgan va har kuni his qiladigan siyosat, huquq, ahloq olamidir. Bu muhit - kelishuvlar, tortishuvlar, hamkorliklar, ananalar, udumlar, turli xil tillar olami bo'lib, undagi ko'plab qoidalarga ko'pchilik mutloq qo'shiladi, bazilar qisman qo'shiladi. Bu shunday qoidalar va normalar olamiki, ularga bo'ysunmaslik jamiyat tomonidan qoralanadi, taqiblanadi. SHulardan kelib chiqadigan xulosa shuki, shaxs jamiyatga nisbatan barcha tartib - qoidalarni qabul qiluvchi subekt bo'lsa, *jamiyat - ijtimoiy intizom va tartibning, madaniyatning mufassal ko'rinishidir.*

Shaxs ijtimoiy xulqiga turli tashqi kuchlar tasir qiladi : siyosiy, mafkuraviy, iqtisodiy, manaviy, ahloqiy va boshqalar. Bu tasirotlar mohiyatan aslida jamiyat azolari bo'lmish shaxslar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning ayrim alohida yo'nalishlarini belgilab beradi.

Shunday qilib, shaxs turli ijtimoiy munosabatlar tizimi tasirida bo'ladi va ko'plab ijtimoiy institutlar (oila, mahalla, o'quv maskanlari, mehnat kollektivlari , norasmiy tashkilotlar, din, sanat, madaniyat va boshq.) bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, shaxsdagi turli g'oyalar, fikrlar va mafkura mafkuraviy munosabatlar tizimi tasirida shakllanib, ular bevosita oila, bog'cha, maktab va boshqa o'quv va tarbiya muassasalari orqali ongga singdiriladi. Agar bu tasir uning etiqodi darajasida ko'tarilsa, va unda yana yangidan - yangi fikrlar va g'oyalarning paydo bo'lishi va o'sishiga olib kelsa, shaxs taraqqiyoti jarayonida shunday faoliyat sohasini tanlaydiki, o'z qobiliyatlari, malaka va ko'nikmalarini rivojlantira borib, ziyoli sifatida yo o'qituvchi, yoki vrach, yoki olim, kashfiyotchi, muxandis bo'lib, elu - yurtiga xizmat qiladi.

Iqtisodiy munosabatlar ham shaxs ongi va uning insoniy xususiyatlari shakllanishida katta rol o'ynaydi. Masalan, bosqichma - bosqich bozor munosabatlariga o'tayotgan O'zbekiston sharoitini oladigan bo'lsak, yangicha iqtisodiy o'zgarishlar, bozor, raqobat, legalizasiya va shunga o'xshash yangiliklar har bir shaxsning moddiy boyliklar va ularga bo'lgan shaxsiy munosabatlarida aks etib, uning iqtisodiy ongi, tafakkuri va iqtisodiy xulqi normalarini belgilaydi.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Shaxs deb kimlarni aytamiz?
2. Navitizim nima?
3. Galton qayday tadqiqotlarni amalga oshirgan?
4. Shaxsga berilgan ta'rifni ayting.

#### **2-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga ijtimoiy norma, sanksiyalar va shaxs hayotidagi ahamiyati haqidagitushunchalarni sistemalashtirish.

**Identiv o'quv maqsadi:**

1. Shaxs va ijtimoiy muhit masalasi, xulq normalarini izohlaydi.
2. Ijtimoiy sanksiyalar va shaxs xulqining muvofiqligini ajrata oladi.

**2-savol bayoni:**

*Ijtimoiy norma* - shaxs hayotida shunday kategoriyaki, u jamiyatning o'z azolari xulq - atvoriga nisbatan ishlab chiqqan va ko'pchilik tomonidan etirof etilgan xarakterlar talablaridir. Masalan, o'zbeklar uchun biror xonaga kirib kelgan insonning kim bo'lishidan qat'iy nazar, "Assalomu alaykum" deb kelishi - norma; o'quvchining o'qituvchi bergan topshiriqlarni bajarishi lozimligi - norma; xotinning er hurmatini o'rniga qo'yishi, qaynonaga gap qaytarmaslik - norma; avtobusda yoki boshqa jamoat transportida kichikning kattalarga, nogironlarga o'rin bo'shatishi - norma va hakozi. Bu normalarni ayrim - alohida odam ishlab chiqmaydi, ular bir kun yoki bir vaziyatda ham ishlab chiqilmaydi. Ularning paydo bo'lishi ijtimoiy tajriba, xayotiy vaziyatlarda ko'pchilik tomonidan etirof etilganligi fakti bilan xarakterlanadi, har bir jamiyat, davr, millat va ijtimoiy guruh psixologiyada muhrlanadi.

Ijtimoiy normalarning u yoki bu davrda, u yoki bu toifa vakili bo'lmish shaxs tomonidan qay darajada bajarilishi yoki unga amal qilinayotganligi ijtimoiy sanksiyalar orqali nazorat qilinadi. *Ijtimoiy sanksiyalar* - normalarning shaxs xulqida namoyon bo'lishini nazorat qiluvchi jazo va rag'batlantirish mexanizmlari bo'lib, ularning borligi tufayli biz har bir alohida vaziyatlarda ijtimoiy xulq normalarini buzmaslikka, jamoatchilikning salbiy fikri obektiga aylanib qolmaslikka harakat qilamiz. Masalan, yuqoridagi misolda, agar jamoat transportida katta muysafid kishiga o'rin bo'shatishni norma deb qabul qilmagan o'smirga nisbatan ko'pchilikning ayblov ko'zi bilan qarashi, yoki og'zaki tanbeh berishi, juda kam hollarda o'zini bebosh tutayotgan o'smirning qo'lidan tutib, nima qilish kerakligini o'rgatib, "ko'zini moshday qilib ochib qo'yish" ijtimoiy sanksiyaning hayotdagi bir ko'rinishidir.

Har bir alohida shaxs jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan va qabul qilingan ijtimoiy normalar va sanksiyalarni u yoki bu ijtimoiy rollarni bajarishi mobaynida xulqida namoyon etadi. *Rol* - shaxsga nisbatan shunday tushunchaki, uning konkret hayotiy vaziyatlardagi xuquq va burchlaridan iborat xarakterlari majmuini bildiradi. Masalan, talaba rolini oladigan bo'lsak, uni bajarish - u yoki bu oliy o'quv yurtida taxsil olish, uning moddiy bazasidan foydalanish, kutubxonasiga azo bo'lish, stipendiya olib, mamuriyatning ijtimoiy himoyasida bo'lish kabi qator xuquqlar bilan birgalikda o'sha oliygoh ichki tartib - intizomi normalariga so'zsiz bo'ysunish, darslarga o'z vaqtida kelish, reyting baholov talablari doirasida kundalik o'zlashtirish normalarini bajarish, amaliyotda bo'lish, dekanatning bergan jamoatchilik topshiriqlarini ham bajarish kabi qator burchlarni ham o'z ichiga oladi. Bu rol uning uyga borgach bajaradigan "farzandlik" roli (ota va ona, yaqin qarindoshlar oldida) talab va imtiyozlaridan farq qiladi. Yani, konkret shaxsning o'ziga xosligi va qaytarilmasligi u bajaradigan turli - tuman ijtimoiy rollarning xarakteridan kelib chiqadi. SHunga ko'ra, kimdir "tartibli, bamani, fozil, ahloqli va odobli" deyilsa, kimdir - bemani, bebosh, o'zgaruvchan, ikkiyuzlamachi (yani, bir sharoitda juda qobil, boshqa erda - betartib) degan hayotiy mavqega ega bo'lib qoladi.



Hayotda shaxs bajaradigan ijtimoiy rollar ko'pligi sababli ham, turli vaziyatlardagi uning mavqei - statusi ham turlicha bo'lib qoladi. Agar biror rol shaxs ijtimoiy tasavvurlari tizimida uning o'zi uchun o'ta ahamiyatli bo'lsa (masalan, talaba roli), u boshqa rollarni unchalik qadrlamasligi va oqibatda, o'sha vaziyatda boshqacharoq, noqulay va noboproq mavqeni egallab qolishi mumkin. qolaversa, rollarning ko'pligi bazan rollar ziddiyatini ham keltirib chiqarishi mumkinki, oqibatda - shaxs ichki ruhiy qiyinchiliklarni ham boshdan kechirishi mumkin. Masalan, sirdan taxsil olayotgan talaba sessiya paytida ishlab turgan korxonasiga komissiya kelishi va uning faoliyatini tekshirayotganligini bilib, ruhiy azobga tushadi - bir tomondan, talabachilik va uning talablari, ikkinchi tomondan - kasbdoshlar oldida uyalib qolmaslik uchun har kuni ishxonaga ham borib kelish.

Hozirgi ijtimoiy - iqtisodiy vaziyat va bozor munosabatlari sharoitidagi raqobat muhiti shaxsdan bir vaqtning o'zida qator qobiliyatlar va malakalarni talab qilmoqdaki, ayniqsa, yoshlar o'zgaruvchan sharoitlarga tezroq moslashish uchun bazan bir - biriga zid xislatlarni ham xulqda namoyon qilishga majbur bo'lishmoqda. Masalan, yosh oila boshlig'i, talaba, ota - onalarga moddiy jihatdan qaram bo'lmaslik uchun, bir vaqtning o'zida ham itoatkor, intizomli talaba va ishdan keyin esa - chaqqon va uddaburon, tadbirkor, tijoratchilik bilan shug'ullanishga majbur bo'lishi mumkin. Bu xolat tabiiy, shaxsdan kuchli iroda, doimiy intiluvchanlik va o'z ustida muttasil ishlashni talab qiladi.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Ijtimoiy norma nima?
2. Ijtimoiy sanksiya deb nimaga aytiladi?
3. Ijtimoiy rollarni izohlab bering.
4. Ijtimoiy norma va sanksiyalarning shaxs hayotidagi o'rni.

#### **3-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalargaijtimoiy normalar, sanksiyalar, rollar ijtimoiy mexanizmlar sifatida shaxs xulq-atvorida namoyon bo'lishini tushuntirish.

#### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. Ijtimoiy ta'sirlarning shaxs tomonidan anglanishini izohlash.
2. «Men» - obrazining ijtimoiy psixologik ahamiyatini tushunib etish.
3. Refleksii va uning mohiyatini anglash.

#### **3-savol bayoni:**

Ijtimoiy normalar, sanksiyalar, rollar ijtimoiy mexanizmlar sifatida shaxs xulq - atvorini malum manoda boshqarib, muvofiqlashtirib turishga yordam beradi. Lekin insonning komilligi, uning ahloq - ijtimoiy normalar doirasidagi maqbul xarakati uning o'ziga ham bog'liqdir. Odamning o'z - o'zini anglashi, bilishi va o'z ustida ishlashi avvalo uning diqqati, ongi bevosita o'ziga, o'z ichki imkoniyatlari, qobiliyatlari, xissiy kechinmalariga qaratilishini taqozo etadi. YAni, ijtimoiy xulq - shaxs tomonidan uni o'rab turgan odamlar, ularning xulq - atvorlariga etibor berishdan tashqari, o'zining shaxsiy xarakatlari va ularning oqibatlarini muntazam tarzda tahlil qilib borish orqali, rollarni muvofiqlashtirishni ham taqozo etadi.

Shaxsning o'zi, o'z xulq -atvori xususiyatlari, jamiyatdagi mavqeini tasavvur qilishidan hosil bo'lgan obraz - "Men" - obrazi deb atalib, uning qanchalik adekvatligi va reallikka yaqinligi shaxs barkamolligining mezonlaridan hisoblanadi.

“Men” - obrazining ijtimoiy psixologik ahamiyati shundaki, u shaxs tarbiyasining va tarbiyalanganligining muhim omillaridan hisoblanadi. SHu nuqtai nazardan olib qaralganda, tarbiya shaxsning o‘zi va o‘z sifatlari to‘g‘risidagi tasavvurlarining shakllanishi jarayonidir, deb tarif berish mumkin. Demak, har bir inson o‘zini, o‘zligini qanchalik aniq va to‘g‘ri bilsa, tasavvur qilolsa, uning jamiyat normalariga zid harakat qilish ehtimoli ham shunchalik kam bo‘ladi, yani u tarbiyalangan bo‘ladi.

O‘z - o‘zini anglash, o‘zidagi mavjud sifatlarni baholash jarayoni ko‘pincha konkret shaxs tomonidan og‘ir kechadi, yani, inson tabiati shundayki, u o‘zidagi o‘sha jamiyat normalariga to‘g‘ri kelmaydigan, nomaqul sifatlarni anglamaslikka, ularni “yashirishga” harakat qiladi, xattoki, bunday tasavvur va bilimlar ongsizlik sohasiga siqib chiqariladi (avstriyalik olim Z. Freyd nazariyasiga ko‘ra). Bu ataylab qilinadigan ish bo‘lmay, u har bir shaxsdagi o‘z shaxsiyatini o‘ziga xos himoya qilish mexanizmidir. Bunday himoya mexanizmi shaxsni ko‘pincha turli xil yomon asoratlardan, xissiy kechinmalardan asraydi. Lekin shuni alohida takidlash lozimki, “Men” - obrazining ijobiy yoki salbiyligida yana o‘sha shaxsni o‘rab turgan tashqi muhit, o‘zgalar va ularning munosabati katta rol o‘ynaydi. Odam o‘zgalarga qarab, go‘yoki oynada o‘zini ko‘rganday tasavvur qiladi. Bu jarayon psixologiyada **refleksiya** deb ataladi. *Uning mohiyati* - aynan o‘ziga o‘xshash odamlar obrazi orqali o‘zi to‘g‘risidagi obrazni shakllantirish, jonlantirishdir. Refleksiya “Men” - obrazi egasining ongiga taalluqli jarayondir. Masalan, ko‘chada bir tanishingizni uchratib qoldingiz. Siz tinmay unga o‘z yutuqlaringiz va mashg‘ulotlaringiz haqida gapirmoqdasiz. Lekin gap bilan bo‘lib, uning qaergadir shoshayotganligiga etibor bermadingiz. SHu narsani siz uning betoqatlik bilan sizni tinglayotganligidan, hayoli boshqa erda turganligidan bilib qolasiz va shu orqali ayni shu paytda “mahmadona, laqmaroq” bo‘lib qolganingizni sezasiz. Keyingi safar shu o‘rtog‘ingiz bilan uchrashganda, oldingi xatoga yo‘l qo‘ymaslik uchun “O‘rtoq, shoshmayapsanmi?” deb so‘rab ham qo‘yasiz. Ana shu ilgarigi refleksiyaning natijasidir. YAni, suhbatdosh o‘rniga turib, o‘zingizga tashlangan nazar (“men unga qanday ko‘rinyapman?”) - refleksiyadir.

Shaxsning o‘zi xaqidagi obrazi va o‘z - o‘zini anglashi yosh va jinsiy o‘ziga xoslikka ega. Masalan, o‘ziga nisbatan o‘ta qiziquvchanlik, kim ekanligini bilish va anglashga intilish ayniqsa, o‘smirlik davrida rivojlanadi. Bu davrda paydo bo‘ladigan “kattalik” xissi qizlarda ham, o‘smir yigitchalarda ham nafaqat o‘ziga, balki o‘zgalar bilan bo‘ladigan munosabatlarini ham belgilaydi. qizlardagi “Men” - obrazining yaxshi va ijobiy bo‘lishi ko‘proq bu obrazning ayollik sifatlarini o‘zida mujassam eta olishi, ayollik xislatlarining o‘zida ayni paytda mavjudligiga bog‘liq bo‘lsa, yigitlardagi obraz ko‘proq jismonan barkamollik mezonlari bilan nechog‘li uyg‘un ekanligiga bog‘liq bo‘ladi. SHuning uchun ham o‘smirlikda o‘g‘il bolalardagi bo‘yning pastligi, muskullarning zaifligi va shu asosda qurilgan “Men” - obrazi qator salbiy taassurotlarni keltirib chiqaradi. qizlarda esa tashqi tarafdin go‘zallikka, kelishganlik, odob va ayollarga xos qator boshqa sifatlarning bor - yo‘qligiga bog‘liq xolda “Men” obrazi mazmunan idrok qilinadi. qizlarda ham ortiqcha vazn yoki terisida paydo bo‘lgan ayrim toshmalar yoki shunga o‘xshash fiziologik nuqsonlar kuchli salbiy emosiyalarga sabab bo‘lsa - da, baribir, chiroyli kiyimlar, taqinchoqlar yoki sochlarning o‘ziga xos turmagi bu nuqsonlarni bosib ketadigan omillar sifatida qaraladi

**Muhokama uchun savollar:**

1. Shaxsning o`z-o`zini anglashi. «Men» obrazi.
2. Shaxs va uning ijtimoiylashuvi omillari (maskanlari).
3. Refleksiya deb nimaga aytiladi?

#### **4-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga «men» obraz iva o`z-o`zini baholash tizimi haqida tushunchalar berish.

#### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. «Men» - obrazi asosida o`z-o`ziga nisbatan baholar tizini shakllantiradi.
2. O`z-o`ziga nisbatan baholarni farqlay biladi.
3. O`z-o`zini baholash – o`z-o`zini tarbiyalashning muhim mezonini anglab etadi.

#### **4-savol bayoni:**

“Men” - obrazi asosida ham bir shaxsda o`z-o`ziga nisbatan baholar tizimi shakllanadiki, bu tizim ham obrazga mos tarzda har xil bo'lishi mumkin. **O`z-o`ziga nisbatan baho** turli sifatlar va shaxsning orttirilgan tajribasi, shu tajriba asosida yotgan yutuqlariga bog'liq holda turlicha bo'lishi mumkin. YAni, ayni biror ish, yutuq yuzasidan ortib ketsa, boshqasi tasirida - aksincha, pastlab ketishi mumkin. Bu baho aslida shaxsga boshqalarning real munosabatlariga bog'liq bo'lsa-da, aslida u shaxs ongi tizimidagi mezonlarga, yani, uning o`zi subektiv tarzda shu munosabatlarni qanchalik qadrlashiga bog'liq tarzda shakllanadi. Masalan, maktabda bir fan o`qituvchisining bolaga nisbatan ijobiy munosabati, doimiy maqtovlari uning o`z - o`ziga bahosini oshirsa, boshqa bir o`qituvchining salbiy munosabati ham bu bahoni pastlatmasligi mumkin. YAni, bu baho ko'proq shaxsning o`ziga bog'liq bo'lib, u subektiv xarakterga egadir.

O`z-o`ziga baho nafaqat xaqiqatga yaqin (adekvat), to'g'ri bo'lishi, balki u o'ta past yoki yuqori ham bo'lishi mumkin.

**O`z-o`ziga bahoning past bo'lishi** ko'pincha atrofdagilarning shaxsga nisbatan qo'yayotgan talablarining o'ta ortiqligi, ularni uddalay olmaslik, turli xil etirozlarning doimiy tarzda bildirilishi, ishda, o'qishda va muomala jarayonidagi muvaffaqiyatsizliklar oqibatida xosil bo'lishi mumkin. Bunday o'smir yoki katta odam ham, doimo tushkunlik holatiga tushib qolishi, atrofdagilardan chetroqda yurishga harakat qilishi, o`zining kuchi va qobiliyatlariga ishonchsizlik kayfiyatida bo'lishi bilan ajralib turadi va bora-bora shaxsda qator salbiy sifatlar va hatti-xarakatlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Xattoki, bunday xolat suisidal harakatlar, yani o`z joniga qasd qilish, real borligidan “qochishga” intilish psixologiyasini ham keltirib chiqarishi mumkin.

**O`zi-o`ziga baho o'ta yuqori** ham shaxs xulq-atvoriga yaxshi tasir ko'rsatmaydi. CHunki, u ham shaxs yutuqlari yoki undagi sifatlarning boshqalar tomonidan suniy tarzda bo'rttirilishi, noo'rin maqtovlar, turli qiyinchiliklarni chetlab o'tishga intilish tufayli shakllanadi. Ana shunday sharoitda paydo bo'ladigan psixologik xolat “noadekvatlilik effekti” deb atalib, uning oqibatida shaxs xattoki, mag'lubiyatga uchraganda yoki o`zida nochorlik, uquvsizliklarni sezganda ham buning sababini o'zgalarda deb biladi va shunga o`zini ishontiradi ham (masalan, “xalaqit berdi-da”, “falonchi bo'lmaganida” kabi bahonalar ko'payadi). YAni, nimaiki bo'lmasin, aybdor o`zi emas, atrofdagilar, sharoit, taqdir aybdor. Bundaylar xaqida bora-bora odamlar “oyog'i erdan uzilgan”, “manmansiragan”, “dimog'dor” kabi sifatlar bilan gapira boshlaydilar. Demak, o`z-o`ziga baho realistik, adekvat, to'g'ri bo'lishi kerak.

**Realistik baho** shaxsni o'rab turganlar - ota-ona, yaqin qarindoshlar, pedagog va murabbiylar, qo'ni-qo'shni va yaqinlarning o'rinli va asosli baholari, real samimiy munosabatlari mahsuli bo'lib, shaxs ushbu munosabatlarni ilk yoshligidanoq xolis qabul qilishga, o'z vaqtida kerak bo'lsa to'g'rilashga o'rgatilgan bo'ladi. Bunda shaxs uchun etalon, ibratli hisoblangan insonlar guruhi - **referent** guruhning roli katta bo'ladi. Chunki biz kundalik hayotda hammaning fikri va bahosiga quloq solavermaymiz, biz uchun shunday insonlar mavjudki, ularning hattoki, oddiygina tanbehlari, maslahatlari, hattoki, maqtab turib bergan tanbehlari ham katta ahamiyatga ega. Bunday referent guruh real mavjud bo'lishi (masalan, ota-ona, o'qituvchi, ustoz, yaqin do'stlar), yoki noreal, hayoliy (kitob qahramonlari, sevimli aktyorlar, ideal) bo'lishi mumkin. Shuning uchun yoshlar tarbiyasida yoki real jamoadagi odamlarga maqsadga muvofiq tasir yoki tazyiq ko'rsatish kerak bo'lsa, ularning etalon, referent guruhini aniqlash katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'ladi.

Shunday qilib, o'z - o'ziga baho sof ijtimoiy xodisa bo'lib, uning mazmuni va mohiyati shaxsni o'rab turgan jamiyat normalariga, shu jamiyatda qabul qilingan va ezozlanadigan qadriyatlarga bog'liq bo'ladi. Keng manodagi yirik ijtimoiy jamoalar etalon rolini o'ynashi oqibatida shakllanadigan o'z-o'ziga baho - o'z-o'zini baholashning yuksak darajasi hisoblanadi. Masalan, mustaqillik sharoitida mamlakatimiz yoshlari ongiga milliy qadriyatlarimiz, vatanparvarlik, adolat va mustaqillik mafkurasiga sadoqat xislarining tarbiyalanishi, tabiiy, har bir yosh avlodda o'zligini anglash, o'zi mansub bo'lgan xalq va millat manaviyatini qadrlash xislarini tarbiyalamoqda. Bu esa, o'sha yuksak o'z - o'zini anglashning poydevori va muhim shakllantiruvchi mexanizmidir.

Demak, o'z-o'zini baholash - o'z-o'zini tarbiyalashning muhim mezonidir. O'z-o'zini tarbiyalash omillari va mexanizmlariga esa, quyidagilar kiradi:

- o'z-o'zi bilan muloqot (o'zini konkret tarbiya objekti sifatida idrok etish va o'zi bilan muloqotni tashkil etish sifatida);
- o'z-o'zini ishontirish ( o'z imkoniyatlari, kuchi va irodasiga ishonish orqali, ijobiy xulq normalariga bo'ysundirish);
- o'z-o'ziga buyruq berish (tig'iz va ekstremal holatlarda o'zini qo'lga olish va maqbul yo'lga o'zini chorlay olish sifatida);
- o'z-o'ziga tasir yoki autosuggestiya (ijtimoiy normalardan kelib chiqqan holda o'zida maqul ustanovkalarni shakllantirish);
- ichki intizom - o'z-o'zini boshqarishning muhim mezon, har doim har erda o'zining barcha harakatlarini muntazam ravishda korreksiya qilish va boshqarish uchun zarur sifat.

Yuqoridagi o'z-o'zini boshqarish mexanizmlari orasida psixologik nuqtai nazardan o'z - o'zi bilan amalga oshiriladigan **ichki dialog** alohida o'rin tutadi. *O'z-o'zi bilan dialog* - oddiy til bilan aytganda, o'zi bilan o'zi gaplashishdir. Aslida bu qobiliyat bizning boshqalar bilan amalga oshiradigan tashqi dialoglarimiz asosida rivojlanadi, lekin aynan ichki dialog muhim regulativ rol o'ynaydi. E. Klimov bunday dialogning uch bosqichini ko'rsatib o'tadi. 1 - jadvalda shaxs ichki dialogining bosqichlari va har bir bosqichga xos bo'lgan belgilar keltirilgan.

*Jadval 1.*

**Shaxs autodiologining muhim belgilari**

Ichki dialog-ning	Bosqichlari	Ichki dialogning darajaviy belgilari
-------------------	-------------	--------------------------------------

shakllan-ganlik darajasi		(autokommunikasiya)
<b>Oliy</b>	6 - bosqich	SHaxsiy mazmundagi dialog (o'zidagi shaxsiy sifatlarni muhokama qilish, shaxsiy mulohaza)
<b>daraja</b>	5 - bosqich	Xodisa va narsalarga bog'liq bo'lgan sifatlarning xususidagi ichki dialog
<b>O'rta</b>	4 - bosqich	SHaxsiy sifatlarning muhokamasiga qaratilgan savollar - o'ziga talablar
<b>daraja</b>	3 - bosqich	Boshqalarning baholari tasiridagi ichki mulohazalar, shaxsiy ahamiyat kasb etgan o'zgaralar fikrlari asosida ichki dialog
<b>quyi</b>	2 - bosqich	SHaxsiy sifatlarga aloqador bo'lmagan o'zgaralar fikrlari asosidagi dialog (xodisa va narsalarga aloqador fikrlar)
<b>daraja</b>	1 - bosqich	Kimdir nima haqidadir gapirish mumkin bo'lgan xolatlar yuzasidan tasavvurlar, lekin aniq fikr yoki munosabat yo'q. Autokommunikasiyaga xojat yo'q.

Demak, shaxsning qanday sifatlarga ega ekanligi, undagi baholarning obektivligiga bog'liq tarzda o'z - o'zi bilan muloqatga kirishib, jadvaldagiga muvofiq shaxs o'zini nazorat qila oladi. SHuning uchun ham hayotda shunday kishilar uchraydiki, katta majlisda ishi tanqidga uchrasa ham, o'ziga holis baho berib, kerakli to'g'ri xulosalar chiqara oladi, shunday odamlar ham borki, arzimagan xatolik uchun o'z "ich-etini yeb tashlaydi". Bu o'sha ichki dialogning har kimda har xil ekanligidan darak beruvchi faktlardir.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. O'z-o'zini baholash mezonlari va ularning muhim bog'liqligi.
2. O'z-o'ziga bahoning past bo'lishi.
3. O'z-o'ziga baho o'ta yuqori shaxs xulq-atvoriga ta'siri.
4. Realistik baho qanday baho hisoblanadi?

#### **5-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalargashaxs, uning dunyoni bilishi, o'zini va atrofdagi insoniy munosabatlarni bilish yoshga va jinsga bog'liqligini tushuntirish.

#### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. O'spirinlik davrida shaxs ijtimoiylashuvini anglab etadi.
2. Ijtimoiylashuv jarayonida shaxs yo'nalishining shakllanishini izohlaydi.
3. Ma'suliyat, maqsad, qiziqi shva dunyoqarashni farqlay oladi.

#### **5-savol bayoni:**

Shaxs, uning dunyoni bilish, o'zini va atrofidagi insoniy munosabatlarni bilish, tushunishi va o'zaro munosabatlar jarayonida o'zidagi takrorlanmas individuallilikni namoyon qilishi hamda ushbu jarayonlarning yoshga va jinsga bog'liq ayrim jihatlarini taxlil qilish bizga umumiy ravishda shaxs - jamiyatda yashaydigan ijtimoiy mavjudotdir, degan xulosani qaytarishga imkon beradi. YAni, u tug'ilgan onidan boshlab o'ziga o'xshash insonlar qurshovida bo'ladi va uning butun ruhiy potentsiali ana shu ijtimoiy muhitda namoyon bo'ladi. CHunki agar insonning ontogenetik taraqqiyoti tarixiga etibor beradigan

bo'lsak, xali gapirmay turib, odam bolasi o'ziga o'hshash mavjudotlar davrasiga tushadi va keyingina ijtimoiy muloqotning barcha ko'rinishlarining faol obekti va subektiga aylanadi. SHu nuqtai nazardan, har birimizning jamiyatdagi o'rnimiz, uning qachon va qanday sharoitlarda paydo bo'lgani, jamiyatga qo'shilib yashashimizning psixologik mexanizmlari fanning muhim vazifalaridan biridir. Bu jarayon psixologiyada *ijtimoiylashuv yoki sosializasiya* deb yuritiladi.

Demak, sosializasiya yoki ***ijtimoiylashuv*** - inson tomonidan ijtimoiy tajribani egallash va hayot - faoliyat jarayonida uni faol tarzda o'zlashtirish jarayonidir. Sodda til bilan aytganda, ijtimoiylashuv - har bir shaxsning jamiyatga qo'shilishi, uning normalari, talablari, kutishlari va tasirini qabul qilgan xolda, har bir harakati va muomalasida uni ko'rsatishi va kerak bo'lsa, shu ijtimoiy tajribasi bilan o'z navbatida o'zgalarga tasirini o'tkaza olishi jarayonidir.

Ijtimoiylashuv eng avvalo odamlar o'rtasidagi muloqot va hamkorlikda turli faoliyatni amalga oshirish jarayonini nazarda tutadi. Tashqaridan shaxsga ko'rsatilayotgan tasir oddiy, mexanik tarzda o'zlashtirilmay, u har bir shaxsning ichki ruhiyati, dunyoni aks ettirish xususiyatlari nuqtai nazaridan turlicha subektiv tarzda idrok etiladi. SHuning uchun ham bir xil ijtimoiy muhit va bir xil tasirlar odamlar tomonidan turlicha xarakatlarni keltirib chiqaradi. Masalan, 10 - 15 ta o'quvchidan iborat akademik lisey o'quvchilarini olaylik. Ularning bilimni, ilmni idrok qilishlari, ulardan ota - onalarining kutishlari, o'qituvchilarning berayotgan darslari va unda etkazilayotgan malumotlar, manbalar va boshqa qator omillar bir xilday. Lekin baribir ana shu 15 o'quvchining har biri shu tasirlarni o'zicha, o'ziga xos tarzda qabul qiladi va bu ularning ishdagi yutuqlari, o'quv ko'rsatgichlari va iqtidorida aks etadi. Bu o'sha biz yuqorida takidlagan ijtimoiylashuv va individualizasiya jarayonlarining o'zaro bog'liq va o'zaro qarama - qarshi jarayonlar ekanligidan darak beradi.

Ijtimoiylashuv jarayonlarining ro'y beradigan shart - sharoitlarini *ijtimoiy institutlar* deb ataymiz. Bunday institutlarga oiladan boshlab, mahalla, rasmiy davlat muassasalari (bog'cha, maktab, maxsus talim o'choqlari, oliygohlar, mehnat jamoalari) hamda norasmiy uyushmalar, nodavlat tashkilotlari kiradi.

Bu institutlar orasida bizning sharoitimizda *oila va mahallaning* roli o'ziga xosdir. Insondagi dastlabki ijtimoiy tajriba va ijtimoiy xulq elementlari aynan oilada, *oilaviy munosabatlar* tizimida shakllanadi. SHuning uchun ham xalqimizda "qush uyasida ko'rganini qiladi" degan maqol bor. YAni, shaxs sifatlarining dastlabki qoliplari oilada olinadi va bu qolip jamiyatdagi boshqa guruhlar tasirida sayqal topib, takomillashib boradi. Bizning o'zbekchilik sharoitimizda oila bilan bir qatorda *mahalla* ham muhim tarbiyalovchi - ijtimoiylashtiruvchi rol o'ynaydi. SHuning uchun bo'lsa kerak, bazan odamning qaysi mahalladan ekanligini surishtirib, keyin xulosa chiqarishadi, yani mahalla bilan mahallaning ham farqi bo'lib, bu farq odamlar psixologiyasida o'z aksini topadi. Masalan, bitta mahalladan yaxshi kelin chiqsa, aynan shu mahalladan qiz qidirib qolishadi. YAni, shu mahalladagi ijtimoiy muhit qizlarning iboli, aqlli, sarishtali bo'lib etishishlariga ko'maklashgan. Masalan, ayrim mahallalarda sahar turib ko'cha - eshiklarni supurish odatga aylangan va barcha oilalar shu udumni buzmaydilar. SHunga o'hshash normalar tizimi har bir ko'cha-mahallaning bir-biridan farqi, afzallik va kamchilik tomonlarini belgilaydi, oxirgilar esa shu mahallaga katta bo'layotgan yoshlar ijtimoiylashuvida bevosita tasirini ko'rsatadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv o'choqlariga *maktab va boshqa talim maskanlari* kiradi. Aynan shu erda ijtimoiylashuv va tarbiya jarayonlari maxsus tarzda uyg'unlashtiriladi. Bizning ijtimoiy tasavvurlarimiz shundayki, maktabni biz talim oladigan, bola bilimlar tizimini o'zlashtiradigan maskan sifatida qabul qilamiz. Lekin aslida bu er ijtimoiylashuv tarbiyaviy vositalarda yuz beradigan maskandir. Bu erda biz ataylab tashkil etilgan, oxirgi yillarda joriy etilgan "Manaviyat darslari", "Etika va psixologiya" kabi tarbiyalovchi fanlarni nazarda tutmayapmiz. Gap har bir darsning, umuman maktabdagi shart-sharoitlar, umumiy muhitning tarbiyalovchi roli haqida. Masalan, dars paytida o'qituvchi butun diqqati bilan yangi darsni tushuntirish bilan ovora deylik. Uning nazarida faqat dars, mavzuning mazmuni va undan ko'zlangan maqsad asosiyday. Lekin aslida ana shu jarayondagi o'qituvchining o'zini qanday tutayotganligi, kiyim - boshi, mavzuga subektiv munosabati va qolaversa, butun sinfdagi o'quvchilarga munosabati hamma narsani belgilovchi, ijtimoiy tajriba uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan omildir. SHu nuqtai nazardan o'quvchilar didi, kutishlari va talablariga javob bergan o'qituvchi bolalar tomonidan tan olinadi, aks xolda esa o'qituvchining tasiri faqat salbiy rezonans beradi. Xuddi shunday har bir sinfda shakllangan muhit ham katta rol o'ynaydi. Bazi sinflarda o'zaro hamkorlik, o'rtoqchilik munosabatlari yaxshi yo'lga qo'yilgan, guruhda ijodiy munozaralar va baxslar uchun qulay sharoit bor. Bu muhit tabiiy o'z azolari ijtimoiy xulqini faqat ijobiy tomonga yo'naltirib turadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv muhiti - bu *mehnat jamoalaridir*. Bu muhitning ahamiyati va o'ziga xosligi shundaki, bu erga shaxs odatda ancha aqli pishib qolgan, malum tajribaga ega bo'lgan, hayot haqidagi tasavvurlari shakllangan paytda keladi. qolaversa, egallangan mutaxassislik, orttirilgan mehnat malakalari va bilimlar ham juda muhim bo'lib, shu muhitdagi ijtimoiy normalar xarakteriga tasir qiladi. Lekin baribir shaxsning kimlar bilan, qanday o'zaro munosabatlar muhiti tasirida ekanligi uning etuklik davridagi ijtimoiylashuvining muhim mezonlaridandir. SHuning uchun ishga kirishdagi asosiy motivlardan biri - o'sha jamoaning qanday ekanligi, bu erdagi o'zaro munosabatlar, rahbarning kimligi va uning jamoaga munosabati bo'lib, ko'pincha oylik - maosh masalasi ana shulardan keyin o'rganiladi. SHuning uchun mehnat jamoalarida yaxshi, sog'lom manaviy muhit, adolat va samimiyatga asoslangan munosabatlar har bir inson taqdirida katta rol o'ynaydi.

Katta yoshdagi ijtimoiylashuvning o'ziga xosligi shundaki, unda individualizasiya jarayoni aniqroq, sezilarliroq kechadi. CHunki katta odam nafaqat tashqi tasirlarni o'zlashtiradi, balki o'zidagi iqtidor, malakalar bilan boshqalarga ham tarbiyaviy tasir, shaxsiy o'rnak ko'rsatish imkoniyaga ega bo'ladi. SHu nuqtai nazardan, qarilikning ijtimoiy mohiyati shundaki, ota - bobolarmiz, onaxonlarimiz asosan o'zlaridagi mavjud ijtimoiy tajribani boshqalarga (farzandlar, nabiralalar, mahalladagi yoshlar va x-zo) uzatish bilan shug'ullanadilar va bu narsa ayniqsa, SHarq xalqlarida juda ezozlanadi. SHu sababli ham mustaqil yurtimizda qariyalar ezozlanadi, mahallaning boshqaruv roli kun sayin oshirilmoqda, oila - tarbiyaning bosh o'chog'i sifatida davlat himoyasida bo'lib kelmoqda. Bu mustaqil davlat yoshlarida yangicha tafakkur va ongning shakllanishiga, yurtga sadoqat, vatanparvarlikning rivojiga o'z xissasini qo'shadi.

**Ijtimoiylashuv jarayonida shaxs yo'nalishining shakllanishi.**  
Ijtimoiylashuvning institutlaridan tashqari uning oqibati masalasi ham

psixologiyada muhim amaliy ahamiyatga ega. SHaxs ijtimoiylashuvining eng asosiy mahsuli - bu uning hayotda o'z o'rnini topib, jamiyatga manfaat keltiruvchi faoliyatlarda ishtirok etishidir. SHu nuqtai nazardan olib qaralganda, shaxsning yo'nalganligi masalasiga ham fanda katta etibor beriladi. *Ijtimoiylashuv jarayonida shaxs faoliyatini yo'naltirib turadigan va real vaziyatlarga nisbatan turg'un, barqaror motivlar majmuiga ega bo'lishlik shaxsning yo'nalganligi deb ataladi.*

Yo'nalganlikning eng muhim tarkibiy qismlarini quyidagilar tashkil etadi:

**Masuliyat.** Bu ijtimoiylashuv jarayonida shaxsning etukligini belgilovchi muhim ko'rsatgichlardan sanaladi. Oxirgi yillarda psixologiyada *nazorat lokusi nazariyasi (teoriya lokusa kontrolya)* keng tarqaldiki, unga ko'ra, har bir insonda ikki tipli masuliyat kuzatiladi. Birinchi tipli masuliyat shundayki, shaxs o'zining hayotida ro'y berayotgan barcha xodisalarning sababchisi, masuli sifatida faqat o'zini tan oladi. ("Men o'zim barcha narsalarga masulman. Mening hayotim va yutuqlarim faqat o'zimga bog'liq, shuning uchun o'zim uchun ham, oilam uchun ham o'zim javob beraman"). Masuliyatlilikning ikkinchi turi undan farqli, barcha ro'y bergan va beradigan voqea, xodisalarning sababchisi tashqi omillar, boshqa odamlar (ota - ona, o'qituvchilar, hamkasblar, boshliqlar, tanishlar va boshq.).

Xorij mamlakatlarda o'tkazilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, ikkinchi turli masuliyat ko'proq o'smirlarga xos bo'lib, ulardan 84% masuliyatni faqat boshqalarga yuklashga moyil ekanlar. Bu malum manoda yoshlar o'rtasida masuliyatsizlikning avj olganligidandir. SHuning uchun ham "nazorat lokusi" tushunchasini fanga kiritgan amerikalik olim Dj. Rotter (J. Rotter)ning fikricha, masuliyatni o'z bo'yniga olishga o'rgatilgan bolalarda havotirlik, neyrotizm, konformizm xolatlari kam uchrarkan. Ular hayotga tayyor, faol, mustaqil fikr yurituvchilardir. Ularda o'z - o'zini hurmat xissi ham yuqori bo'lib, bu boshqalar bilan ham hisoblashish yashashga sira halaqit bermaydi. SHuning uchun ijtimoiylashuvning muhim bosqichi kechadigan talim muassasalarida yoshlarga ko'proq tashabbus ko'rsatish, mustaqil fikrlash va erkinlikni his qilishga sharoit yaratish kerak va bu hozirgi kunda Prezidentimiz I. Karimov siyosatining asosini tashkil etadi.

**Maqsadlar va ideallar.** Ijtimoiylashuvning masuliyat xissiga bog'liq yo'nalishlaridan yana biri shaxsda shakllanadigan maqsadlar va ideallardir. Ular shaxsni kelajakni bashorat qilish, ertangi kunini tasavvur qilish va uzoq va yaqinga mo'ljallangan rejalarni amalga oshirishga tayyorligini taminlaydi. Maqsad va rejasiz inson - manaviyatsiz pessimistdir. Bu maqsadlar doimo o'zining anglanganligi va shaxs real imkoniyatlariga bog'liqligi bilan xarakteralanadi. Ularning shakllanishi va ongda o'rnashishida malum manoda ideallar ham rol o'ynaydi. Ideallar - shaxsning hozirgi real imkoniyatlari chegarasidan tashqaridagi orzu - umidlari, ular ongda bor, lekin har doim ham amalga oshmaydi. CHunki ularning paydo bo'lishiga sabab bevosita tashqi muhit bulib, o'sha ideallar obekti bilan shaxs imkoniyatlari o'rtasida tafovut bo'lishi mumkin. Masalan, o'smirning ideali otasi, u otasiday mashhur va el suygan yozuvchi bo'lmoqchi. Bu orzuga yaqin kelajakda erishib bo'lmaydi, lekin aynan ana shunday ideallar odamga maqsadlar qo'yib, unga erishish yo'lidagi qiyinchiliklarni engishga irodani safarbar qilishga yordam beradi.

**Qiziqishlar va dunyoqarash.** qiziqishlar ham anglangan motivlardan bo'lib, ular shaxsni atrofida ro'y berayotgan barcha xodisalar, olamlar, ularning o'zaro munosabatlari, yangiliklar borasida faktlar to'plash, ularni o'rganishga imkon beruvchi omildir. qiziqishlar mazmunan keng yoki tor, maqsad jihatidan



professional, bevosita yoki bilvosita bo'lishi, vaqt tomondan barqaror, doimiy yoki vaqtinchalik bo'lishi mumkin. qiziqishlarning eng muhim tomoni shundaki, ular shaxs dunyoqarashi va etiqodini shakllantirishga asos bo'ladi. CHunki *etiqod* shaxsning shunday ongli yo'nalishiki, unga o'z qarashlari, prinsiplari va dunyoqarashiga mos tarzda yashashga imkon beradi. Xalq doimo etiqodli insonlarni hurmat qiladi. Etiqodning predmeti turlicha bo'lishi mumkin - Vatanga etiqod, dinga, fanga, kasbga, ahloqiy normalarga, oilaga, go'zallikka va shunga o'hshash.

Etiqod va qiziqishlar har birimizdagi dunyoqarashni shakllantiradi. **Dunyoqarash** - tartibga solingan, yaxlit ongli tizimga aylantirilgan bilim, tasavvurlar va g'oyalar majmui bulib, u shaxsni malum bir qolipda, o'z shaxsiy qiyofasiga ega tarzda jamiyatda munosib o'rin egallashga chorlaydi. Mustaqillik davrida shakllanayotgan yangicha dunyoqarash yoshlarda Vatanga sadoqatni, milliy qadriyatlar, ananalarni ezozlashni, o'z yaqinlariga mehribon va tanlagan yo'liga - kasbi, maslagi va etiqodiga sodiqlikni nazarda tutadi. YAngicha fikrlash va yangicha tafakkur aynan mustaqillik mafkurasi ruhida tarbiya topib, sayqal topgan milliy ong, dunyoqarash va etiqoddir..

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Ijtimoiylashuv deb nimaga aytiladi?
2. Ijtimoiy institutlar haqida ma'lumot bering.
3. Shaxsning yo`nalganligi deb nimaga aytiladi?
4. Dunyoqarash nima?

#### **Mavzu bo'yicha yechimini kutayotgan ilmiy muammolar:**

1. Shaxs, individ, individuallik tushunchalariga ihoz bera olish.
2. Shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi kuchlar haqida ma'lumot berish.
3. Shaxs extiyoji, qiziqishlari, va faolligining o`zaro bog`liqligini tushuntira olish.

### **3-mavzu: Shaxsning ijtimoiy borliqni bilishi. Bilish mezonlari va uning adekvatligi. Idrok, xotira va diqqat jarayonlarini boshqarish**

#### **R e j a :**

1. Bilish jarayonlari va professional faoliyat
2. Sezgi va idrok.
3. Xotira va diqqatning ahamiyati.
4. Tafakkur va nutq.
5. Xayol va uning turlari.

#### **Tayanch so'z va iboralar:**

*Bilish jarayonlari, faoliyat, diqqat, xotira, idrok sezgi, tafakkur, xayol, nutq, Rubin figurasi, xotira samaradorligi, xotira jarayonlari, tafakkur, operatsiyalari, ichki nutq, shirin orzular, boshqarish usullari.*

#### **Mavzuga oid muammolar:**

- Shaxs xayotida bilish jarayonlarining roli?
- Bilish jarayonlarini aniqlash bo`yicha olib boriladigan ilmiy tadqiqotlar?
- Tushunish va tafakkur qilishning ijtimoiy mohiyati nimalardan iborat?

#### **1-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga shaxs xayotidagi bilish jarayonlarining ahamiyati haqida tushuncha berish.

#### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. Bilish jarayonlari haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lish.
2. Bilish jarayonlarini farqlay oladi.

### **1-savol bayoni:**

Professional faoliyat shaxsdan juda ko'p bilimlarni hamda malakalarni talab qiladi. Nima uchun u yoki bu kasbni tanlaganini anglab etgan shaxs (motivlar muammosi), endi o'z faoliyati va qobiliyatlarini boshqara bilishi va o'z ustida muttasil ishlab, malakalarini orttirib borishi shart. **Professional bilimdonlik** shu nuqtai nazardan shaxs umumiy madaniyatining shunday yo'nalishiki, unga faqat kasbiga taalluqli bo'lgan bilimlardan tashqari shu bilimlarning hosil bo'lish yo'llari va malakalarning takomillashuvini taminlovchi psixologik jarayonlar va xolatlarni bilishni ham taqozo etadi. Bu psixologiyada bilish jarayonlari va ularning mohiyatini va kechishini bilish demakdir.

Malumki, odamlar bir-birlaridan ko'p jihatlari bilan farq qiladilar. Masalan, ayrimlar ko'rgan - kechirganlarini juda yaxshi esda olib qolib, kerak vaqtda aniq esga tushira oladilar. Bazilar ko'zi bilan ko'rgan har qanday obektni mayda detallarigacha bayon etish qobiliyatiga ega. Yana birlari eshitgan narsalari xususida aniqroq fikrlaydi, kimdir sodda, ravon tilga o'z xis - kechinmalarini ayta olsa, boshqalar - har bir hikoyaga albatta, fantaziya elementlarini qo'shishga moyil bo'ladilar. Demak, odamlarning tashqi olamdan oladigan taasurolari va ularni ongda tartiblashtirish qobiliyatlari har xil bo'larkan. Ikkinchi tomondan, shunday kasb - korlar borki, u shaxsdagi u yoki bu sifatlarning mukammalashib borishiga imkon beradi. Masalan, yirik avtomatik boshqaruv tizimlarida ishlaydigan operator o'z diqqatini har qanday mayda o'zrgarishlarga ham qaratishga o'rgansa, konstruktor mavhum matematik hisob - kitoblarga usta bo'lib boradi. Iqtisodchi - moliyachi pulning har bir tiyinidan foyda olishga o'rgansa, shoir tabiatan barcha xodisa va voqealarni badiiy bo'yoqlarda, o'ziga xos idrok qilishga moyilligi oshadi. Demak, odamning tashqi olam xossa va xususiyatlarini ongida aks ettirishi uning iqtidori o'sishi va professional malakalari rivojlanganligiga bog'liq tarzda kechadi. SHuning uchun har ongning muhim aks ettirish shakllari bo'lmish bilish jarayonlari - idrok, sezgilar, xotira, diqqat, tafakkur, iroda va hissiyotlarning inson hayoti va professional o'sishidagi roliga to'xtab o'tamiz.

Bu jarayonlar insonga juda yaqin va tanish. CHunki har birimiz ongimiz borligini, atrofdagi narsalar va xodisalarning ayrim alohida hamda yaxlit xususiyatlarini bilamiz. Bu narsa va xodisalar bizda har bir alohida sharoitda o'ziga xos hissiy - kechinmalarni keltirib chiqarishini ham bilamiz. Masalan, qorningiz och qolganda, emishga bo'lgan talabingizni haqiqatan bor yoki yo'qligini birovlardan so'ramaysiz-ku? YOki kitob mutoala qilayotgan shaxs shu kitobni rost bilan ham o'zi o'qiyotganligini boshqalardan so'ramaydi. Bunday ishlar o'z - o'zidan tabiiy jarayonlarday kechaveradi. Faqat imtihon paytida kecha kechasi bilan mutoaala qilib, o'rganib chiqqan materialni nega hozir domla oldida eslay olmayotganligingiz sizni ko'proq qiziqtiradi va siz "Xotiram ustida ishlashim kerak" degan xulosaga kelasiz.

Darhaqiqat, bilish jarayonlari ham malum manoda boshqariladigan jarayonlar bo'lib, agar siz o'z imkoniyatlaringizni kenggaytirish yoki iqtidor darajangizni orttirmoqchi bo'lsangiz, bu jarayonlarga oid malum qoidalar va xususiyatlarni bilib olishingiz kerak.

### **Muhokama uchun savollar:**

1. Bilish jarayonlari haqida ma'lumot bering.

2. Professional bilimdonlik nima?
3. Bilish jarayonlarining shaxs xayoti uchun ahamiyati.

### **2-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga sezgi va uning turlari, idrok hamda idrok qilish qonuniyatlari haqida tushuncha berish.

### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. Sezgi va idrok jarayonlarini farqlay oladi.
2. Sezgi turlarini ajratib bera oladi.
3. Idrok qilish qonuniyatlari haqida so'zlab beradi.

### **2-savol bayoni:**

**Sezgi** eng sodda bilish (psixik) jarayon bo'lib, uning yordamida moddiy olamdagi narsa va hodisalarning ayrim xususiyatlari aks ettiriladi. Shuningdek, sezgi bilishning quyi shakli hisoblanib, sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etib turgan ta'sirotlarni sezgi organlari orqali qabul qiladi, ma'lumotlarni qayta ishlaydi va ta'sirotlarga nisbatan javob qaytaradi. Ta'kidlaganimizdek, sezgi a'zolari (ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish, teri tuyush) axborotlarni qabul qilib oladi, saralaydi, jamlaydi va miyaga yetkazib beradi. Natijada esa sezgi hosil bo'ladi.

Sezgi a'zolari tashqi olamning kishi ongiga kirib keladigan yagona yo'lidir. Sezgi a'zolari kishiga tevarak-atrofdagi olamda mo'ljal olish imkonini beradi. Agar kishi barcha sezgi a'zolaridan mahrum bo'lsa, u o'zining atrofida nimalar sodir bo'layotganligini bilishdan mahrum bo'ladi. Bu esa inson hayoti uchun juda katta qiyinchiliklar va muammolarni keltirib chiqaradi.

**Sezgi deb tashqi olamdagi narsa va hodisalarning bevosita sezgi a'zolariga ta'siri tufayli yuzaga keladigan aks ettirish jarayoniga aytiladi.** Sezish jarayoni quyidagicha ro'y beradi: 1. Narsa yoki hodisalar sezgi a'zolariga ta'sir etib, tegishli sezuvchi nerv uchlarini qo'zg'aydi; 2. Shu yerda kelib chiqqan qo'zg'alish afferent nervlar orqali bosh miya po'stlog'ining tegishli markaziy xujayralariga ma'lumotlarni yetkazadi; 3. Tegishli nerv markazlarida ma'lumotlar qayta ishlanib, qaror qabul qilinadi; 4. Qabul qilingan qaror (sezgi) yana qaytib efferent nervlar orqali sezuvchi nerv uchlariga yetkaziladi. Sezgilarning shu tarzda sodir bo'lish jarayoni I.P.Pavlovning aks ettirishning «Reflektorlik xarakteri» haqidagi ta'limotiga muvofiq tarzda amalga oshadi.

Sezgilar xilma-xil bo'ladi. Har bir sezgi turining sezish organi mavjud. Masalan, ko'rish sezgisi-ko'z, eshitish sezgisi-quloq, hid bilish sezgisi-burun, ta'm bilish sezgisi-til, teri tuyush sezgisi-muskullar. Sezgilari-aynan bir xil qo'zg'atuvchilarning aks ettirish shakllaridan iboratdir. Jumladan, elektr magnitlari nurlanishi ko'rish sezgisining qo'zg'atuvchisi hisoblanadi. Bu nurlanish to'lqini uzunligi 380 dan 770 millimikron doirasida bo'ladi va ko'rish analizatorlarida nerv jarayoniga aylanadi. Eshitish sezgisi -reseptorlarga tebranish tezligi 16 dan 20 mingga qadar bo'lgan tovush to'lqinlari ta'sirining aks etishi natijasidir. Taktil sezgilari mexanik qo'zg'atuvchining teri yuzasiga ta'siri ostida hosil bo'ladi. Tebranish sezgilari karlar uchun alohida ahamiyatga ega bo'lib, narsalarning tebranishi natijasida yuz beradi.

Sezgilarning sifati, uzoq davob etishi va ko'p joylarda yuz berishi sezgi turlarining asosiy xususiyatlari hisoblanadi.

**Sezgilarning klassifikatsiyasi.** Aks ettirish xususiyatiga va reseptorlarning joylashgan o'rniga qarab sezgilar odatda uch guruhga ajratiladi:

1. Tashqi muhitdagi narsalar va hodisalarning xususiyatlarini aks ettiradigan hamda tananing yuzasida reseptorlari mavjud bo'lgan **ekstroreseptiv sezgilar**.

2. Tananing ichki a'zolarida va to'qimalarida joylashgan hamda ichki a'zolarining holatini aks ettiradigan reseptorlarga ega bo'lgan **introseptiv sezgilar**.

3. Reseptorlari mushaklarda va paylarda o'rnashgan **proprioseptiv sezgilar**.

Psixologlarning fikricha, inson nimaniki idrok qilsa, uni *figura va fonda* idrok qiladi. Figura - shunday narsaki, uni aniq anglash, ajratish, ko'rish, eshitish va tuyish mumkin. Fon esa aksincha, noaniqroq, umumiyroq narsa bo'lib, aniq obektni ajratishga yordam beradi. Masalan, gavjum bozorda ketayotgan taqdirda ham o'z ismimizni birov aytib chaqirsa, darrov o'sha tarafga qaraymiz. Ism - figura bo'lsa, bozordagi shovqin - fon rolini o'ynaydi. Boshqacha qilib aytganda, biz biror narsani idrok qilayotgan paytimizda uni albatta biror fondan ajratib olamiz. Masalan, gul bozorida aynan qip-qizil atirgul sizga yoqib qolib, o'shani xarid qilasiz, qolgan gullar fonday ongingiz aktiviga o'tmaydi.

**Idrok** - bu bilishimizning shunday shakliki, u borliqdagi ko'plab, xilma-xil predmet va xodisalar orasida bizga ayni paytda kerak bo'lgan obektni xossa va xususiyatlari bilan yaxlit tarzda aks etishimizni taminlaydi. Yani, idrokning asosida narsa va xodisaning yaxlitlashgan obrazi yotadiki, bu obraz boshqalaridan farq qiladi. Idrok o'ziga nisbatan soddaroq bo'lgan sezgi jarayonlaridan tashkil topadi. Masalan, olmaning shaklini, xidini, mazasini, rangini sezamiz, yani alohida - alohida xossalar ongimizda aks etadi. Bu - sezgilarimizdir. Sezgilar yaxlit tarzda idrok jarayonini taminlaydi. Lekin olimlar idrokni sezgilarning oddiygina, mexanik tarzda birlashuvi, degan fikrga mutloq qarshilar. Chunki idrok ongli, maqsadga qaratilgan murakkab jarayon bo'lib, unda shaxsning u yoki bu obektga shaxsiy munosabati va idrokdagi faolligi asosiy rol o'ynaydi.

Shaxs idrok qilishi jarayonlariga xos bo'lgan bir nechta qonuniyatlarni belgilaymiz:

**A. Figura va fonning ilgari xarakterga bog'liqligi qonuni.** Bu qonunning manosi: odam ilgari tajribasida bo'lgan, bevosita to'qnash kelgan narsalarini idrok qilishga moyil bo'ladi. Agar biror predmetni u ilgari figura sifatida idrok qilgan bo'lsa, demak, keyingi safar ham uni aynan figuraday idrok qiladi, agar fon bo'lgan bo'lsa, tabiiy, fonday qabul qiladi.

**B. Idrokning konstantligi qonuni.** Bu qonun malum manoda oldingisiga bog'liq. Yani bunda ham ilgari tajriba katta rol o'ynaydi. Manosi: odam o'ziga tanish bo'lgan narsalarni o'sha xossa va xususiyatlar bilan o'zgarishsiz idrok qilishga moyildir. Masalan, samolyot ichida o'tirib erga qaraganmisiz? Avtomobil yo'llari, ularda xarakter qilayotgan mashinalar kichkina ko'rinadi, lekin biz ularni hozir kichrayib qolgan, deb idrok qilmaymiz-ku? Aslida ko'z qorachig'imizdagi aks kichkina bo'lsa-da, ularni o'zimiz "to'g'rilab" alohida predmetlar sifatida idrok qilaveramiz.

Demak, idrokimizning konstantligi, yani ilgari tajriba asosida narsalarning xossa va xususiyatlarini o'zgartirmay, turg'un xolda yaxlit tarzda idrok qilish xususiyati bizga tashqi muhitda to'g'ri moslashuvimiz, narsalar

dunyosida adashmasligimizni taminlaydi. Konstantlik - “constanta” so‘zidan olingan bo‘lib, o‘zgarmas, doimiy degan manoni bildiradi.

**V. Kutishlar va taxminlarning idrokka tasiri.** Ko‘pincha bizning idrokimiz ayni paytda biz nimalarni kutayotganimizga bog‘liq bo‘lib qoladi. Biz o‘zimiz kutgandan ham ko‘p paytlarda o‘zimiz ko‘rgimiz kelgan narsalarni ko‘ramiz, eshitgimiz kelgan narsani eshitamiz. Masalan, sonlar qatorida paydo bo‘lgan V harfi uzoqdan albatta 13 soniday idrok qilinadi, yoki aksincha harflar orasidagi 13 “V” ga juda o‘hshaydi. Kechasi yolg‘iz qolib kimnidir kutayotgan bo‘lsangiz, har qanday juda sekin sharpa ham oyoq tovushlariga o‘xshayveradi. Sog‘ingan do‘stingizga biror jihati bilan o‘hshash bo‘lgan odamni ko‘rsangiz-chi?

Demak, bizning idrokimiz, uning mazmuni madaniy va manaviy muhitga ham bog‘liq bo‘lib, bu kutishlar tizimidan kelib chiqarkan.

**G. O‘zgarmas ma‘lumotning idrok qilinmasligi qonuni.** Bu qonunning mohiyati shundaki, muntazam tasir etuvchi malumot ongda uzoq ushlab turilmaydi. Masalan, o‘tirganingizda soatning tikkilashini eshitganmisiz? Ha, tovush eshitiladi, lekin malum vaqt o‘tgandan so‘ng go‘yoki u yo‘q bo‘lib qolganday - eshitilmaydi. YOki eksperiment sharoitida yolg‘iz bitta nuqtadagi yorug‘lik manbai ko‘zga tasir etilib, ko‘z ham shu nuqta bilan bir vaqtda xarakterga keltirib turilganda, 1-3 sekunddan so‘ng odam yorug‘lik manbaini ko‘rmay qo‘ygandek. Shunga o‘xshash eksperimentlar barcha idrok turlarida ham sinalgan. Past ohangli kuy ham malum vaqtdan keyin eshitmaganday hisni keltirib chiqarishini sinab ko‘rishingiz mumkin.

**D. Anglanganlik qonuni.** Idrok qilayotgan shaxs uchun figuraning anglanganligi, uning zarurati va manosi katta ahamiyatga ega bo‘ladi. Agar biz kuzatayotgan predmet, eshitayotgan nutq yoki his qilayotgan narsamiz manosisiz, tushunarsiz, noaniq bo‘lsa, biz juda tez charchaymiz va toliqamiz. Masalan, xitoy tilini bilmaydigan odam shu tilda so‘zlashuvchilar orasiga tushib qolsa, psixologik jihatdan juda qiynaladi. Yani, *bizga barcha narsalarda biror ma‘no va mazmun kerak.*

**E. Taxminlarni tekshirish jarayonida idrok qilish.** Biz idrok jarayonida ilgari tajribaga tayanganimiz bilan ko‘pincha adashamiz, bazan esa o‘zimiz uchun yangiliklar ochib, tajribani yanada boyitamiz. Ilgari tajriba va kelajakni bashorat qilish insonga xos xususiyat bo‘lib, bizning sezgi organlarimiz orqali keladigan malumotlarning ko‘lami va imkoniyatlarini yanada oshiradi. SHu nuqtai nazardan olib qaralganda, *idrok - tashki muhit to‘g‘risidagi taxminlarimizni isbot qilishga qaratilgan faol jarayondir.* Biz bevosita idrokimiz “tagiga yetolmayotgan”, “tushunmayotgan” narsalarni bevosita his qilgimiz, qo‘limiz bilan ushlab ko‘rgimiz, ular bilan ishlagimiz keladi. Yani, idrok qilinayotgan narsada noaniqlik, sir paydo bo‘lsa, biz “Bu nima bo‘ldi?” degan savol asosida taxmin qila boshlaymiz va uni tekshirish uchun harakat qilamiz. Aynan harakatlar, amaliy ishlar idrokimiz imkoniyatlari va chegaralari kengaytiradi va anglashga yordam beradi. SHuning uchun ham har bir ishni boshlashdan avval nimaga egamiz, nima kerak va nima qilsak, tezroq yaxshi natijaga ega bo‘lamiz, degan savol bilan o‘zimizdagi tajribada bo‘lgan bilimlarimiz bilan unchalik aniq bo‘lmagan malumotlarni tarozuga solish va imkon boricha nutqimiz, xarakterlarimiz bilan real tajribani kengaytirishga intilishimiz kerak. SHunday qilib, bir qarashda oddiyroq tuyulgan idrok ham inson bilimlari, tushunuvchanligi va faolligi bilan bog‘liq psixologik jarayon bo‘lib, u aslida shaxsiy tajribamizning birlamchi asosi va bazasidir.

### Muhokama uchun savollar:

1. Sezgi deb nimaga atiyadi?
2. Sezgining turlarini aytib bering?
3. Idrok deb nimaga aytiladi?
4. Idrok qilish qonunlarini sanab bering?

### 3-savol bo'yicha dars maqsadi:

Talabalarga xotira va uning jarayonlari, diqqatning nerv fiziologik asoslari haqida tushuncha berish.

### Identiv o'quv maqsadi:

1. Xotiraning inson xayoti uchun ahamitini asoslaydi.
2. Diqqatning nerv fiziologik asosini biladi.

### 3-savol bayoni:

**X o t i r a** - bu tajribamizga aloqador har qanday malumotni eslab qolish, esda saqlash, esga tushirish va unutish bilan bog'liq murakkab jarayondir. Xotira har qanday tajribamizga aloqador malumotlarning ongimizdagi aksidir.

Inson xotirasining yaxshi bo'lishi, yani xis-kechinmalarimiz, ko'rgan - kechirganlarimizning mazmuni to'laroq miyamizda saqlanishi quyidagi omillarga bog'liq :

- esda saqlab qolish bilan bog'liq xarakatlarning yakunlanganlik darajasiga;
- shaxsning o'zi shug'ullanayotgan ishga nechog'lik qiziqish bildirayotganligi va shu ishga moyilligiga;
- shaxsning bevosita faoliyat mazmuni va ahamiyatiga munosabatining qandayligiga;
- shaxsning ayni paytdagi kayfiyatiga;
- irodaviy kuchi va intilishlariga.

**Xotiraning samaradorligi** eslab qolishning ko'lami va tezligi, esda saqlashning davomiyligi, esga tushirishning aniqligi bilan bog'lanadi. Demak, odamlar ham aynan shu sifatlarga ko'ra ham farqlanadilar:

- materialni tezda eslab qoladiganlar;
- materialni uzoq vaqt esda saqlaydiganlar;
- istagan paytda osonlik bilan esga tushiradiganlar.

Bazi odamlarning xotirasiga xos jihatlarni tug'ma deb atashadi. To'g'ri, oliy nerv tizimi, uning o'ziga xos ishlash xususiyatlari xotiraning o'ziga xos individual uslubini belgilashi mumkin. Lekin hayotda ko'pincha shaxsning bilish jarayonlari va sezgi organlarining ishlash qobiliyatlariga bog'liq tarzda ajralib turadigan tiplari haqida gapirishadi. Masalan, ayrim odamlar ko'rgan narsalarini juda yaxshi eslab qoladi, demak, ularning **xotirasi ko'rgazmali - obrazli** bo'lib, ko'zi bilan ko'rmaguncha, narsaning mohiyatini tushunmaydi ham. Boshqalar esa o'zicha fikrlab, nomini aytib, mavhum tarzda tasavvur qilmaguncha, eslab qolishi qiyin bo'ladi. Bundaylar **so'z - mantiqiy xotira** tipi vakillaridir. Yana bir tipli odamlar bevosita his qilgan, "yuragidan" o'tkazgan, unda biror yorqin emosional obraz qoldirolgan narsalarni yaxshi eslab qoladilar, bu - **emosional xotiradir**. Lekin yana bir xotira egalari borki, ularni **fenomenal xotira** sohiblari deb atashadi. Psixologiyaga oid kitoblarda ana shunday xotiraga ega bo'lgan kishilar to'g'risida ko'p yozilgan. Bu shunday kishilarki, ular bir vaqtning o'zida nisbatan juda katta hajmdagi malumotlarni esda saqlay oladi va esga tushiradi. Masalan, tarixiy shaxslar orasida Yuliy Sesar, Napoleon, Mosart, Gauss, shaxmat ustasi Alexin kabi insonlar xotirasi

ana shunday noyob bo'lganligi haqida malumotlar bor. Taniqli, rus psixologi va neyropsixologi A.R. Luriya ham ana shunday xotira sohiblaridan biri - asli kasbi jurnalist bo'lgan SHereshevskiy degan shaxs xotirasini ataylab uzoq vaqt mobaynida o'rgangan. Uning xotirasi shunday ediki, Dantening "Ilohiylik komediyasi" dan olingan uzundan - uzoq parchani bir marta qarab olgandan so'ng, 15 daqiqadan so'ng so'zma - so'z aytib berolgan.

Ta'lim olishda diqqatning rolini ta'kidlarkan, buyuk rus pedagogi K.D.Ushinskiy «...diqqat aynan shunday bir eshikki, tashqi olamdan kishi qalbiga kirib keladigan jamiki narsalarning barchasi shu eshik orqali kiradi», - deb yozgan edi. Demak, **diqqat deb, kishi ongning o'rganilayotgan yoki shug'ullanayotgan ob'yektiga yo'naltirilganligiga aytiladi.** Yo'naltirilganlik shaxsning extiyojlariga, qiziqishlariga, faoliyat maqsadlariga bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Boshqa psixik jarayonlar kabi diqqat ham o'zining nerv fiziologik asoslariga ega. Mashhur rus fiziologi I.P.Pavlov diqqatning fiziologik asosini yangi voqea, hodisalarni aks ettirish jarayonida bosh miya yarim sharlarida yuzaga keladigan «Bu nima?» refleksi tashkil etadi degan taxminni ilgari surdi. Shuningdek, yo'naltirilganlik sub'yektning extiyojlariga, uning faoliyati maqsadlari va vazifalariga mos keladigan ob'yektlarning tanlanganligida, ixtiyoriy va ixtiyorsiz tanlashda, ajratishda namoyon bo'ladi. Diqqat-e'tiborning bir xil ob'yektlarda to'planganligi (konsentrasiyalanishi) ayni paytda barcha begona narsalardan chalg'ishni, boshqa ob'yektlarning vaqtincha inkor etilishini taqozo qiladi. Shu tufayli in'ikos aniq-ravshan bo'la boradi, tasavvurlar va o'y-fikrlar faoliyat tugallanmagunga qadar, undan ko'zlangan maqsadga erishilmaguncha ongda saqlanib qoladi. Shu yo'sinda faoliyatning nazorat qilib va boshqarilib borilishi ta'minlanadi.

Diqqatning bir nechta turlari mavjud:

1. ixtiyoriy diqqat;
2. ixtiyorsiz diqqat;
3. ixtiyoriydan so'nggi diqqat.

Diqqat turlicha sifat ko'rinishlari bilan ta'riflanadi. Diqqatning bu ko'rinishlarini diqqatning sifati yoki xususiyatlari deb ataladi.

1. **Diqqatning barqarorligi.** Ma'lum ob'yekt ustida diqqatni uzoq muddat to'plab tura olish xususiyati.

2. **Diqqatning beqarorligi barqarorlikning aksi.** Masalan, boshlang'ich sinf o'quvchilari.

3. **Diqqatning ko'chishi.** Diqqat ko'chuvchanlik xususiyatiga ega. Kishining bir faoliyatdan ikkinchi faoliyatga o'tishini ko'chuvchanlik xususiyati ta'minlaydi. Masalan, birinchi dars matematika, ikkinchi dars adabiyot.

4. **Diqqatning taqsimlanishi.** Kishi bir vaqtning o'zida bir nechta faoliyat bilan shug'ullanishi mumkin. Bunga diqqatning taqsimlash xususiyati imkon yaratadi. Masalan, qishloq ayoli urchuq yigirib o'tirib, televizor ko'rishi, suhbatlashishi.

5. **Diqqatning bo'linishi.** Kishi konkret faoliyat bilan shug'ullanayotganda ob'yektiv va sub'yektiv ta'sirlar tufayli diqqatning bo'linishi sodir bo'ladi. Masalan, dars jarayonida eshikning taqillashi.

Diqqati bilan ham odamlar bir-biridan farq qiladi. Masalan, diqqati tor yoki keng ko'laml, barqaror yoki beqaror va hokazo.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Xotira deb nimaga aytiladi?
2. Xotira jarayonlari va turlarini izohlang.

3. Diqqat deb nimaga aytiladi?
4. Diqqatning xususiyatlari nimalardan iborat?

#### **4-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga tafakkur, tafakkur turlari, tafakkur operatsiyalari, nutqning fizologik mexanizmlari haqida tushuncha berish.

#### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. Tafakkurning inson xayoti uchun ahamitini asoslaydi.
2. Nutqning nerv fiziologik asosini biladi.

#### **4-savol bayoni:**

*Tafakkur - inson ongining bilish obektlari hisoblanmish narsa va xodisalar o'rtasida murakkab, har tomonlama aloqalarning bo'lishini taminlovchi umumlashgan va mavhumlashgan aks ettirish shaklidir.* Tafakkur muammolari uzoq vaqtgacha o'zining murakkabligi bilan psixologlar nazaridan chetda bo'lgan, u asosan faylasuflar va mantiqshunoslar fikr yuritadigan masala hisoblangan. Psixologiya ilmining otaxoni hisoblanmish nemis olimi Vilgelm Vundt ham psixologiyani ikkiga bo'lib - fiziologik psixologiya (eksperimental yo'l bilan bilish jarayonlarini o'rganuvchi fan) va xalqlar psixologiyasi qismlariga bo'lib, oxirgi psixologiyaning tarkibiga nutq va tafakkur psixologiyasini ham kiritgan va uni eksperimental tarzda o'rganib bo'lmaydi, ularni tushuntirish mumkin xolos deb hisoblagan. Bu xulosalar aslida tafakkur va fikrlash jarayonlarining naqadar murakkab tabiatga ega ekanligidan dalolat beradi. Lekin shunday bo'lsa ham shuni takildash joizki,

- \* birinchidan, tafakkur va fikrlash jarayonlari - bu bilish jarayonlari;
- \* ikkinchidan, ular ham shaxs tomonidan borliqni aks ettirish shakli, umumlashtirib, bilvosita aks ettirish shakli;
- \* uchinchidan, bu jarayonlar ham eksperimental psixologiya tomonidan o'rganiladi;
- \* to'rtinchidan, tafakkur bilishning eng oliy va yuqori darajadagi shaklidir.

Bosh miya po'stining biron bir sohasi emas, balki bosh miyaning butun po'sti bajarayotgan faoliyat tafakkurning nerv-fiziologik negizidir.

Hayot mobaynida o'qiganlarimiz, malum shart-sharoitlarda konkret dalillar va nazariy bilimlar asosida mushohada qilgan bilim va g'oyalarimiz asosida yuritgan fikrlash jarayoni **nazariy tafakkurdir**. Undan farqli **amaliy tafakkur** bevosita hayotda va xarakterlarimiz mobaynida hosil bo'lgan fikrlarimizga asoslanadigan tafakkurimizdir.

#### **Tafakkur turlari**

<b>Shakliga ko'ra</b>	ko'rgazmali xarakter ko'rgazmali obrazli mantiqiy
<b>Ko'riladigan masalaning xarakteriga ko'ra</b>	nazariy amaliy
<b>Ijodiylik elementiga ko'ra</b>	konvergent divergent
<b>Yangiligi va noyobligiga ko'ra</b>	reproduktiv produktiv (ijodiy)

Taqqoslash, analiz va sintez, abstraksiya va umumiyashtirish, konkretlashtirish, klassifikatsiya (tasnif) va sistema (tizim)ga solish aqliy operatsiyalarning asosiy turlaridir.

Tafakkur qilish shakllari yoki formasiga tushunchalar, xukmlar va xulosa chiqarish kiradi.



Nutk mexanizmi. Nutk uzining fiziologik negiziga kura eshitish va xarakter analizatorlari faoliyatini bajaradi. Miya kobigida tashki olam tomonidan buladigan turli xil kuzgatuvchilar bilan suzlarning talaffuz kilinishini boshkarib turadigan tovush paychalari, xikildok, til va boshka a'zolar xarakati urtasidagi muvakkat boglanishlar urnatiladi. Nutk ikkinchi signallar sistemasi negizida amal kiladi. Suz, I.P.Pavlov aytganidek, "signallar signali"dir. Suzlar birinchi signallar sistemasi signallarini,olamning timsolllar tarzida mavjud bulgan turli-tuman taassurotlarni xabar kilgan xolda bevosita kuzgatuvchilar keltirib chikaradigan ta'sirlarga turtki berishi mumkin. Suzlar va ularning birikmalari xar doim miyada birinchi signallar sistemasi signallarining mavxumlashtirilishi, umumlashtirilishi va kayta ishlanishi natijasi xisoblanadi. Ogzaki munosabatdek murakkab jarayon uni ta'min etuvchi mexanizmlarning izchillik bilan xarakterga keltirishga tayanadi. Nutkni programmashtirish-nutkiy ifodaning, ya'ni kishi bildirmokchi bulgan fikrning ma'naviy uzagini tuzish birinchi boskich xisoblanadi. Buning uchun inson muxim deb xisoblaydigan axborot ajratib olinib, yaroksizlari, ya'ni ikkinchi darajalilari bir chetga surib kuyiladi. Ikkinchi boskich-jumlaning sintaktik strukturasi tuzishdan iboratdir. Iboraning umumiy tuzilishi, uning grammatik shakli taxmin kilib kuruladi. kerakli suzlarning kidirib topilishini, ularni eng anik talaffuz etadigan tovushlarning tanlanishini ta'min etadigan mexanizmlar ishga solinadi. Va nixoyat, jumlani ovoz chikarib aytila boshlaydi, ya'ni nutk real tarzda ruyobga chikadi. Shunday kilib, "gapirish" jarayoni boshlanadi. Bu jarayon davomida kommunikator uzatilishi lozim bulgan axborotni kodlashtiradi. xamsuxbat (resipiyent) tinglash jarayonida olinga axborotning kodini ochadi. Bu uz navbatida eshitilgan nutkning tovushlarini boskichma-boskich suzlar moxiyatiga aylantirishdan iborat bulib, kommunikatorning aytmokchi bulgan suzi anglab yetilishini ta'minlaydi. Tinglovchining unga xabar kilingan narsani tugri tushunganligi kommunikator uchun fakat resipiyenning uzi kommunikatorga aylanib (kommunikativ rollar almashgan xolda), unga xabar kilingan narsani kabul kilgani va tushunib yetganini ma'lum kilganidan keyingina anik-ravshan buladi. Diologik munosabatda kommunikativ rollar navbatma-navbat uzgarib turadi, natijada sekin-asta xamjixatlar tarikb topadi. Mulokat kilayotganlarning xatti-xarakatlari va xulk-atvori muvofiklashgan bulish extimoli tugiladi. Buning birgalikda faoliyat kursatishda biron natijaga erishib bulmaydi.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Tafakkur deb nimaga aytiladi?
2. Tafakkur turlari, operatsiyalari va shakllarini izohlang.
3. Nutq mexanizmlari nima?
4. Tafakkur qilishda nuqtning ahamiyati?

#### **5-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga xayol va uning shaxs xayot iva ijodi uchun ahamiyati haqida tushuncha berish.

#### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. Xayol bilish jarayoni ekanligi haqida ma'lumotga ega bo'ladi.
2. Xayolning shaxs ijodi uchun ahamiyatli tomonlarini izohlaydi.

#### **5-savol bayoni:**

Xayol yoki fantaziya tafakkur kabi yuksak bilish jarayonlari qatoriga kirib, kishining o'ziga xos insoniy xarakterga ega bo'lgan faoliyatlariga namoyon bo'ladi. Mehnatning tayyor natijasini hayolga keltirmay turib ishga

kirishib bo'lmaydi. Fantaziya yordami bilan kutilayotgan natijani tasavvur qilish-inson mehnatining hayvonlar instinktiv faoliyatidan tub farqidir. Istalgan mehnat jarayoni zarur tarzda hayolni o'z ichiga qamrab oladi.

**Xayol inson ijodiy faoliyatining zarur elementi bo'lib mehnatning oxirgi va oraliq mahsulotlarida o'z ifodasini topadi, shuningdek muammoli vaziyat noaniqlik ko'rsatgan hollarda xulq-atvor programmasini tuzishni ta'minlaydi.** Shuning bilan birga xayol faol faoliyatni programmashtiruvchi emas, balki uning o'rnini almashtiruvchi timsollar hosil qilish vositasi sifatida yuzaga chiqadi.

Xayolning psixik jarayon sifatida birinchi va muhim vazifasi shundan iboratki, u mehnatni boshlamasdan oldin **uning natijasini tasavvur qilish imkoniyatini beradi.** Xayol mehnatning faqat so'nggi natijasinigina emas, balki mehnatning **oralik mahsulotlarini** tasavvur qilish imkonini beradi.

Xayol tafakkur bilan mahkam bog'langandir. Xayol ham tafakkur singari, kelajakni oldindan ko'rish imkoniyatini beradi. Xayol tafakkur singari muammoli vaziyatda, ya'ni masala yechishning yangi usullarini qidirib topishda yuzaga keladi. Tafakkur singari, xayol shaxsning ehtiyojlariga asoslanadi. Ehtiyojlarni qondirishning real jarayonidan oldin ehtiyojlarni qondirishning soxta, xayoliy jarayoni sodir bo'ladi, ya'ni bu ehtiyojlarning qondirilishi mumkin bo'lgan vaziyatni jonli, yorqin tasavvur qilish mumkin. Xayol jarayonlarida malgama oshiriladigan voqelikni oldindan aks ettirish yorqin **tasavvurlar** tarzida va **konkret-obraz** shaklida sodir bo'ladi. Shuning bilan bir paytda tafakkur jarayonlarida oldindan aks ettirish olamni umumlashtirib, vositali tarzda bilish imkonini beruvchi **tushunchalar** bilan ishlashda sodir bo'ladi.

Xayol o'zining faolligi bilan xarakterlanadi. Shuning bilan birga xayol apparati faqat atrofdagi olamni o'zgartirishga qaratilgan shaxs ijodiy faoliyatining sharti sifatida foydalanilishi mumkin va foydalaniladi. Ayrim hollarda odam o'ziga hal qilib bo'lmaydigandek ko'rinadigan masalalardan, turmushning og'ir sharoitlaridan, o'z xatolarining ta'kibidan va shu kabilardan yashirin uchun real tasavvurlardan uzoq bo'lgan fantastika olamiga vaqtincha kirib ketadi. Bu yerda fantaziya hayotda gavdalanmaydigan obrazlarni yaratadi, amalga oshmaydigan va ko'pincha amalga oshirib bo'lmaydigan ish-harakat programmalarini belgilaydi. Xayolning bunday formasi **passiv xayol** deb ataladi.

Kishi passiv xayolni oldindan o'ylab yuzaga keltirishi mumkin: jo'rttaga yuzaga keltirilgan iroda bilan bog'liq bo'lmagan, lekin hayotda gavdalantirishga qaratilgan xayolning mana shunday obrazlari **shirin xayol** deb ataladi. Qandaydir quvonchli, e'qimli, qiziqarli narsalarga haqida shirin xayol surish hamma odamlarga xosdir. Mana shunday shirin xayollarda fantaziya mahsulotlari bilan ehtiyojlar o'rtasidagi aloqa yengil namoyon bo'ladi. Ammo inson xayoliy jarayonlarida shirin xayol kechirish hollari ko'proq bo'lsa, bu shaxsning passivligidan dalolat beruvchi nuqson hisoblanadi.

Passiv xayol o'ylab qo'yilmagan tarzda ham yuzaga kelishi mumkin. Bu asosan ong faoliyatining, ikkinchi signal sistemasining susayishida, kishining vaqtincha harakatsizlik holatida, uyqusirash holatida, malgama holatida, uyquda (tush ko'rishda), ongning kasallikka uchrab buzilishida (gallyusinasiyada) va shu kabilarda sodir bo'ladi.

Agar passiv xayolni oldindan o'ylab va o'ylamasdan qilingan turlariga bo'lish mumkin bo'lsa, aktiv xayolni ijodiy va qayta tiklovchi xayol turlariga bo'lish mumkin bo'ladi.

O'z asosida tasviriga muvofiq keladigan obrazlar sistemasini yaratuvchi xayol qayta tiklovchi xayol deb ataladi. Xoh darslarni, xoh badiiy adabiyotni o'qishda, geografik kartani va tarixiy tasvirlarni o'rganishda xayol yordami bilan bu kitoblarda, xaritalar va hikoyalarda aks ettirilgan narsalarni qayta tiklashga to'g'ri keladi.

Ijodiy xayol qayta tiklovchi xayoldan farq qilgan holda, original va qimmatli moddiy mahsulotlarda malgam oshiriladigan yangi obrazlarning yaratilishini taqozo qiladi. Mehnatda paydo bo'lgan ijodiy xayol ehtiyojlarini qondirish yo'lini izlashda yaqqol tasavvurlar bilan aktiv va maqsadga muvofiq ish tutadigan texnik, badiiy va istalgan boshqa ijodiyotning ajralmas tomoni bo'lib qoladi.

Inson shaxsining qimmati ko'p jihatdan uning strukturasi xayolning qaysi turi ustunligiga bog'liqdir. Agar o'smirlar va yoshlarda konkret faoliyatlarda malgam oshiriladigan ijodiy xayollari passiv, quruq xayolparastlikdan ustunlik qilsa, bu shaxsning taraqqiyot darajasi yuksakroq ekanligidan dalolat beradi.

Xayol jarayonlari idrok, xotira va tafakkur jarayonlari kabi analitik-sintetik xarakterga ega. Xayolning mohiyati tasavvurlarni qayta tuzish jarayonidan va o'zimizdagi mavjud obrazlar asosida yangi obrazlar yaratishdan iboratdir. Xayol, fantaziya real voqelikni yangi, kutilmagan hamda odatdan o'zgacha qo'shilish va bog'lanishlarda aks ettirishdan iboratdir.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Xayol deb nimaga aytiladi?
2. Xayolning turlarini izohlang.
3. Xayol jarayonining fiziologik asoslari?

#### **Mavzu bo'yicha yechimini kutayotgan ilmiy muammolar:**

1. Bilish jarayonlariga izoh bera olish.
2. Bilish jarayonlarining shaxs faoliyati uchun ahamiyatini anglay olish.
3. Bilish jarayonlarini psixik xususiyatlar bilan bog'liqligini tushuntira olish.

#### **4-mavzu: Shaxsning individual psixologik xususiyatlari**

##### **R e j a :**

1. Individual -tipologik xususiyatlar klassifikatsiyasi.
2. Shaxs iqtidori va qobiliyatlar diagnostikasi.
3. Temperament va faoliyatning individual xususiyatlari.
4. Xarakter va shaxs.

##### **Tayanch so'z va iboralar:**

*Individual tipologik xususiyatlar, temperament, xolerik, sangvinik, melanxolik, o'zgaruvchan, qobiliyatlar, umumiy qobiliyatlar, maxsus qobiliyatlar, xarakter, xarakter xususiyatlari.*

##### **Mavzuga oid muammolar:**

- Shaxs faoliyatida individual tipologik xususiyatlarning ahamiyati?
- Qobiliyatlarning tug'ma yoki orttirilgan sifatlarini aniqlash?
- Temperament va xarakter sifatlarini farqlay olish?

##### **1-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga individual tipologik xususiyatlar klassifikatsiyasi haqida tushuncha berish.

##### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. Individual tipologik xususiyatlar haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lish.

## 2. Individuallik tushunchasini izohlay olish.

### 1-savol bayoni:

Shaxs - qaytarilmas, u o'z sifatlari va borligi bilan noyobdir. Ana shu qaytarilmaslik va noyoblikning asosida uning individual psixologik xususiyatlari majmui yotadi. SHu o'rinda biz yuqorida tarif bergan shaxs tushunchasi bilan yonma - yon ishlatiladigan yana ikki tushunchaga izoh berish o'rinli deb hisoblaymiz. Bu - "individ" va "individuallik" tushunchalaridir. **"Individ"** tushunchasi umuman "odam" degan tushunchani to'ldirib, uning ijtimoiy va biologik mavjudot sifatida mavjudligini tasdiqlaydi va uni bir tomondan, boshqa odamlardan farqlovchi belgi va xususiyatlarini o'z ichiga oladi, ikkinchi tomondan, o'ziga va o'ziga o'hshashlarga xos bo'lgan umumiy va xarakterli xususiyatlarni qamrab oladi. Demak, individ - insonga aloqadorlik faktini tasdiqlovchi ilmiy kategoriyadir.

**"Individuallik"** - yuqoridagi ikkala tushunchaga nisbatan torroq tushuncha bo'lib, u konkret odamni boshqa bir konkret odamdan farqlovchi barcha o'ziga xos xususiyatlar majmuini o'z ichiga oladi. SHu nuqtai nazardan shaxs tizimini tahlil qiladigan bo'lsak, shaxsning individualligiga uning qobiliyatlari, temperamenti, xarakteri, irodaviy sifatlari, emosiyalari, xulqiga xos motivasiya va ijtimoiy ustanovkalari kiradi. Aynan shu qayd etib o'tilgan kategoriyalar shaxsdagi individuallilikni taminlovchi kategoriyalardir. Uning manosi shundaki, bo'yi, eni, yoshi, sochining rangi, ko'z qarashlari, barmoq xarakatlari va shunga o'xshash sifatlari bir xil bo'lgan insonlarni topish mumkin, lekin xarakteri, qobiliyatlari, temperamenti, faoliyat motivasiyasi va boshqalarga aloqador sifatlari majmui bir xil bo'lgan odamni topib bo'lmaydi. Ular - individualdir.

*Qobiliyatlar* - shaxsdagi shunday individual, turg'un sifatlarki, ular odamning turli xil faoliyatdagi ko'rsatgichlari, yutuqlari va qiyinchiliklari sabablarini tushuntirib beradi.

*Temperament* - insonning turli vaziyatlarda narsa, hodisa, xolatlar va insonlarning xatti-xarakatlariga nisbatan reaksiyasini tushuntirib beruvchi xususiyatlari majmuidir.

*Xarakter* - shaxsning alohida insonlar va insonlar guruhi, o'z - o'ziga, vaziyatlar, narsalar va hodisalarga nisbatan munosabatlaridan orttiradigan sifatlarini o'z ichiga oladi.

*Irodaviy sifatlari* - har birimizning o'z oldimizga maqsad qo'yib, unga erishish yo'lidagi qiyinchiliklarni engishimizni taminlovchi malum sifatlarimiz majmuini o'z ichiga oladi.

*Emosiyalar va motivasiya* esa atrofimizda sodir bo'layotgan xodisalar, bizni o'rab turgan odamlar va ularning xatti-harakatlarini ruhan qanday qabul qilib, ularga bildiradigan hissiy munosabatlarimizni bildiruvchi sifatlarimiz bo'lib, ular ayni vaziyatlardagi real xolatlarimizdan va ularning ongimizda aks etishidan kelib chiqadi.

*Ijtimoiy ustanovka* - yuqoridagi barcha xususiyatlar kompleksiga ega insonning turli ijtimoiy vaziyatlardagi faoliyat va xarakatlarga ruxan hozirligi va munosabat bildirish uslubidan kelib chiqadigan chuqur ichki xolatidir.

Individual psixologik xususiyatlarning ahamiyati katta. Ular bizning jamiyatdagi o'rnimiz, obro' - etiborimiz, ishdagi va o'qishdagi yutuqlarimiz, inson sifatidagi qiyofamizni, kim ekanligimizni, kerak bo'lsa, o'zligimizni belgilaydi.

Individual sifatlar bizning ongli hayotimizning ajralmas qismi, idrokimiz, xotiramiz va fikrlarimiz yo'naltirilgan *muhiim predmet* ekan. Chunki aynan ular bizning turli faoliyatlarni amalga oshirish va ishlarni bajarishdagi individual uslubimizga bevosita aloqador. Kimdir juda chaqqon, tez ish qiladi, lekin sifatsiz. Kimdir juda yaxshi qoyilmaqom ish qiladi, lekin juda sekin, kimdir ishga yuzaki qarab, nomiga uni bajarsa, boshqa bir odam unga butun vujudi va etiqodi bilan munosabatda bo'lib, tinimsiz izlanadi va jamiyat uchun manfaat qidiradi. SHuning uchun ham individuallikning faoliyat va muloqotdagi samarasini inobatga olib, eng muhiim individual - psixologik xususiyatlarni alohida o'rganamiz.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Individual tipologik xususiyatlar nima?
2. Individuallik tushunchasiga izoh bering?

#### **2-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga shaxs iqtidori va qobiliyatlar, qobiliyatlarning psixologik strukturasi haqida tushuncha berish.

#### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. Qobiliyat haqida tushunchaga ega bo'ladi.
2. Qobiliyat turlarini farqlay oladi.

#### **2-savol bayoni:**

Qobiliyatlar kishining shunday psixologik xususiyatlaridirki, bilim, ko'nikma, malakalar orttirish shu xususiyatlarga bog'liq bo'ladi, lekin shu xususiyatlarning o'zlari mazkur bilim, ko'nikma va malakalarga taalluqli bo'lmaydi. Aks holda imtihonda qo'yilgan baho, doska oldidagi javob muvaffaqiyatlari to'g'risida qat'iy xulosa chiqarish imkonini bergan bo'lur edi. Shu bilan birga psixologik tadqiqotlar va pedagogik tajriba ma'lumotlari guvohlik berishicha, ba'zan dastlab nimalarnidir bajara olmagan va bu bilan tevarak atrofdagilardan o'ngaysiz ajralib turgan kishi ta'lim olish natijasida favqulodda ko'nikma va malakalarni tez o'zlashtirib oladi va tezdayoq mahorat yo'lida hammani quvib o'tadi. Unda boshqalarga qaraganda zo'r qobiliyatlar namoyon bo'lsa ham, bilimlar va ko'nikmalar egallash bilan bog'lanib qolmaydi, qobiliyatlar va bilimlar, qobiliyatlar va malakalar, qobiliyatlar va ko'nikmalar aynan bir-biriga o'xshash emas. Malakalar, ko'nikma va bilimlarga nisbatan kishining qobiliyatlari qandaydir imkoniyat sifatida namoyon bo'ladi.

Psixologiya qobiliyatlar va faoliyatning muhiim komponentlari bo'lmish bilimlar, malakalar va ko'nikmalarning aynan bir xilligini inkor qilar ekan, ularning birligini ta'kidlaydi. Qobiliyatlar faqat faoliyatda, shunda ham faqat ana shu qobiliyatlarsiz amalga oshirishi mumkin bo'lmagan faoliyatdagina namoyon bo'ladi. Qobiliyatlar shaxsning mazkur faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan va buning uchun zarur bilim, ko'nikma va malakalarni egallash dinamikasida yuzaga yaiqadigan farqlarda namoyon bo'ladigan individual-psixologik xususiyatdir.

Psixologiyada tug'malik alomatleri bor individual sifatlar *layoqatlar* deb yuritildi va uning ikki xili farqlanadi: tabiiy layoqat va ijtimoiy layoqat. Birinchisi odamdagi tug'ma xususiyatlardan - oliy nerv tizimi faoliyatining xususiyatlari, miyaning yarim sharlarining qanday ishlashi, qo'l - oyoqlarning biologik va fizilogik sifatleri, bilish jarayonlarini taminlovchi sezgi organleri - ko'z, quloq, burun, teri kabilarning xususiyatlaridan kelib chiqsa (bular nasliy

ota - onadan genetik tarzda o'tadi), ijtimoiy layoqat - bola tug'ilishi bilan uni o'ragan muhit, muloqot uslublari, so'zlashish madaniyati, qobiliyatni rivojlantirish uchun zarur shart - sharoitlar (ular ota - ona tomonidan yaratiladi)dir. Layoqatlilik belgisi - bu o'sha individga aloqador bo'lib, u bu ikkala layoqat muhitini tayyoricha qabul qiladi.

Orttirilgan sifati shuki, bola toki bilim, malaka va ko'nikmalarni o'stirish borasida xarakat qilmasa, eng kuchli tug'ma layoqat ham layoqatligicha qolib, u iqtidorga aylanmaydi.

Qobiliyatlar avvalom bor *umumiy* va *maxsus* turlarga bo'linadi va har birining o'z psixologik tizimi va tuzilishi bo'ladi. Shaxsning umumiy qobiliyatlari undagi shunday individual sifatlarni majmuiki, ular odamga bir qancha faoliyat sohasida ham muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatish va natijalarga erishishga imkon beradi. Maxsus qobiliyatlar esa malum bir sohada yutuqlarga erishish, yuqori ko'rsatgichlar berishga imkon beruvchi sifatlarni o'z ichiga oladi.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Qobiliyatlar deb nimaga atiyadi?
2. Qobiliyatlarning turlarini aytib bering?
3. Umumiy qobiliyatlar qanday qobiliyatlar?
4. Maxsus qobiliyatlar-chi?

#### **3-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga temperament, temperamentning tarixiy taraqqiyoti, uning turlari haqida tushuncha berish.

#### **Identiv o'quv maqsadi:**

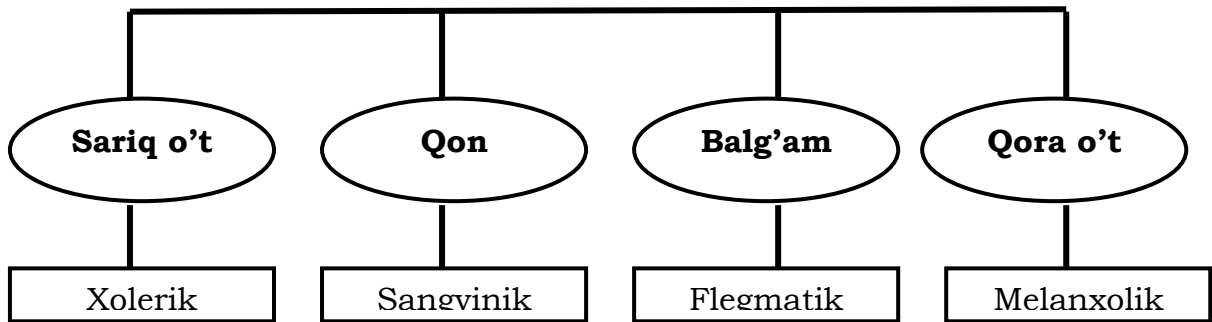
1. Temperamentning ahamitini asoslaydi.
2. Temperament xususiyatlari shaxsning ichki tuzilmasi bilan bog'liqligini izohlaydi.
3. Nerv jarayonlari bilan temperament teplari o'rtasidagi bog'liqlikni farqlaydi.

#### **3-savol bayoni:**

Temperament lotincha «*temperamentum*» degan so'zdan olingan bo'lib, buning ma'nosi «aralashma», «qotishma» demakdir. Temperament deganda biz odatda, kishining tabiiy tug'ma xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan individual xususiyatlarini tushunamiz. Temperament va layoqatlar individning dinamik psixik faoliyatini ta'minlovchi sifatlarni o'z ichiga oladi. Kishi temperamentiga aloqador sifatlarning o'ziga xosligi shundaki, ular kishi bir faoliyat turidan ikkinchisiga, bir emotsional holatdan boshqasiga, bir malakalarni boshqasi bilan almashtirgan paytlarda reaksiyalarning egiluvchan va dinamikligini ta'minlaydi va shu nuqtai nazardan qaraganda, TEMPERAMENT-shaxs faoliyati va xulqining dinamik va emotsional-hissiy tomonlarini xarakterlovchi individual xususiyatlar majmuidir.

Gippokratning ta'biricha, inson tanasida to'rt xil suyuqlik mavjud bo'lib, ular o't yoki safro, qon, qora o't, balg'am kabilardan iborat. Gippokrat ta'limotiga muvofiq, har bir insonda shu to'rt xil suyuqlik mavjud bo'lib, uning bittasi ustivorlik kasb etadi. Mazkur aralashmalardan qaysi biri salmoqliroq bo'lsa, shunga qarab insonlar temperament jihatidan farqlanadilar, chunonchi xolerikda-sariq o't, sangvinikda-qon, melanxolikda-qora o't, flegmatikda balg'am ustun bulishi ta'kidlanadi.

#### **Gippokrat bo'yicha temperament tiplari:**



Temperamentni faoliyat talablariga moslashtirish imkoniyati mavjuddir. Chunki har qanday faoliyat psixik jarayonlari dinamikasiga muayyan talablar tizimini qo'yadi Chunonchi: 1) kasb-hunarlarining insonlar temperamentiga mos turini tanlash kerak, chunki ularning psixik xususiyatlariga mutanosib kasbni tanlash professional tanlash deyiladi; 2) shaxslarning individual xususiyatlarin hisobga olish joiz; 3) temperamentga xos kamchiliklarni (salbiy illatlarni) bartaraf etish lozim; 4) insonlarda individual uslubni shakllantirish zarur. Shaxsning faoliyatiga ongli, faol va ijodiy munosabatda bo'lish muvaffaqiyatlar garovidir.

<b>Нерв системасининг типлари</b>			
<b>Мувозанатлашган</b>	<b>Мувозанатсиз</b>	<b>Инерт</b>	<b>Кучсиз</b>
<b>Сангвиник</b>	<b>Холерик</b>	<b>Флегматик</b>	<b>Меланхолик</b>
<b>Темперамент</b>			

Faoliyatning individual uslubi insonda o'zidan o'zi vujudga kelmaydi, u shaxs kamolotining barcha bosqichlarida (bog'cha yoshidn e'tiboran to kasbiy mahorat egallagunga qadar) shakllanib boradi insonning temperamentini faoliyatning zarur talablariga moslashtirish orqali unda individual uslub tarkib toptiriladi. Xuddi shu boisdan, faoliyatning individual uslubi deyilganda, shaxs uchun o'ziga xos va muvaffaqiyatga erishishning maqsadga muvofiq yo'llari individual tizimi tushuniladi.

**Muhokama uchun savollar:**

1. Temperament deb nimaga aytiladi?
2. Temperamentni fanga kiritgan olim?
3. Temperament tiplarining nerv sistemasini bilan bog'liqligi?

**4-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga xarakter, xarakter xislatlari va xaraktarning tarbiyalanishi haqida tushuncha berish.

**Identiv o'quv maqsadi:**

1. Xaraterologik tizimning ahamitini asoslaydi.
2. Psixologiyada xarakterning tizimlarini ajratadi.

**4-savol bayoni:**

Kundalik hayotimizda tilimizda "xarakter" so'zi eng ko'p ishlatiladigan so'zlardan. Uni biz doimo bironlarga baho bermoqchi bo'lsak, ishlatamiz. Bu

soʻzning manosi olimlar “bosilgan tamgʻa” deb ham izohlashadi. Tamgʻalik alomatlarini nimada ifodalanadi oʻzi?

**Xarakter** - shaxsdagi shunday psixologik, subektiv munosabatlar majmuiki, ular uning borliqqa, odamlarga, predmetli faoliyatga hamda oʻz - oʻziga munosabatini ifodalaydi. Demak, “munosabat” kategoriyasi xarakterni tushuntirishda asosiy hisoblanadi. B.F. Lomovning tabiricha, xarakter shaxs ichki dunyosining asosini tashkil etadi va uni oʻrganish katta ahamiyatga ega. Munosabatlarning xarakterdagi oʻrni xususida fikrlar ekan, V.S.Merlin ularning mazmunida ikki komponentni ajaratadi:

a) **emosional - kognitiv** - borliq muhitning turli tomonlarini shaxs qanday emosional xis qilishi va oʻzida shu olamning emosional manzarasini yaratishi;

b) **motivasion - irodaviy** - malum xarakterlar va xulqni amalga oshirishga undovchi kuchlar. Demak, bizning munosabatlarimiz malum mano va mazmun kasb etgan munosabatlar boʻlib, ularning har birida bizning xissiy kechinmalarimiz aks etadi va xarakterimiz namoyon boʻladi.

Mashhur rus olimi, psixologiya fanining metodologiyasini yaratgan S.L. Rubinshteyn shaxsning oʻziga xosligi va xarakterologik tizimda uchta asosiy tuzilmalarni ajratgan edi;

1. Munosabatlar va yoʻnalish shaxdagi asosiy koʻrinishlar sifatida - bu shaxsning hayotdan nimani kutishi va nimani xohlashi.

2. Qobiliyatlar ana shu tilak - istaklarni amalga oshirish imkoniyati sifatida - bu odamning nimalarga qodir ekanligi.

3. Xarakter imkoniyatlardan foydalanish, ularni kengaytirishga qaratilgan turgʻun, barqaror tendensiyalar, yani bu odamning k i m ekanligi.

Bu nuqtai nazardan qaraganda ham, xarakter shaxsning “tanasi”, borligi, konstitusiyasidir. Xarakterning boshqa individual psixologik xususiyatlardan farqi shuki, bu xususiyatlar ancha oʻzgaruvchan va dinamik, orttirilgandir. SHuning uchun ham maktabdagi talimdan oliy oʻquv yurtidagi talimga oʻtish faktining oʻzi ham oʻspirinda malum va muhim oʻzgarishlarni keltirib chiqaradi.

Umuman, koneret shaxs misolida olib qaraydigan boʻlsak, har bir alohida obektlar, narsalar, xodisalarga mos tarzda xarakterning turi qirralari namoyon boʻlishining guvohi boʻlishimiz mumkin. Masalan, uyda (katta oʻzbek oilasi misolida oladigan boʻlsak) katta yoshli ota - onalar oldida oʻta bosiq, koʻnuchan, har qanday buyurilgan ishni etirozsiz bajaradigan kishi, oʻz kasbdoshlari orasida doimo oʻz nuqtai nazariga ega boʻlgan, gapga chechan, kerak boʻlsa, qaysar, dadil boʻlishi, koʻchada jamoatchilik joylarida begʻam, loqayd, birov bilan ishi yoʻq kishiday tuyulishi, oʻziga nisbatan esa oʻta talabchan, lekin egoist, oʻz - oʻziga bahosi yuqori boʻlishi mumkin. Demak, xarakterning psixologik tizimini tahlil qiladigan boʻlsak, uning borliqdagi obektlar va predmetli faoliyatga nisbatan amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. SHuning uchun ham psixologiyada xarakterning quyidagi tizimi etirof etiladi:

1. *Mehnat faoliyatida namoyon boʻladigan xarakterologik xususiyatlar* - mehnatsevarlik, mehnatkashlik, tashabbuskorlik, ishga layoqat, ishga qobillik, masuliyat, dangasalik, qoʻnimsizlik va boshqalar.

2. *Insonlarga nisbatan boʻlgan munosabatlarda namoyon boʻladigan xarakterologik sifatlar* - odoblilik, mehribonlik, takt, jonsaraklik, dilgirlik, muloqatga kirishuvchanlik, altruizm, gʻamhoʻrlik, rahm - shafqat va boshqalar.



3. O'z - o'ziga munosabatga aloqador xarakterologik sifatlar - kamtarlik, kamsuqumlilik, mag'rurlik, o'ziga bino qo'yish, o'z o'zini tanqid, ibo, sharmu - hayo, manmansirash va boshqalar.

4. Narsalar va xodisalarga munosabatlarda namoyon bo'ladigan xususiyatlar - tartiblilik, oqillik, saronjom - sarishtalik, qo'li ochiqlik, ziqnalik, tejamkorlik, pokizalik va boshqalar.

YUqorida sanab o'tilgan sifatlar aslida shaxsning hayotdagi yo'nalishlaridan kelib chiqadi. CHunki yo'nalish - odamning borliqqa nisbatan tanlovchan munosabatining aks etishidir. Bunday yo'nalish turli shakllarda namoyon bo'ladi : diqqatlilik, qiziquvchanlik, ideallar, maslaklar va xissiyotlarda.

Xarakter - tarixiy kategoriya hamdir. Buning manosi shuki, har bir ijtimoiy - iqtisodiy davr o'z kishilarini, o'z avlodini tarbiyalaydi va bu tafovut odamlardagi xarakterologik xususiyatlarda o'z aksini topadi. Masalan, o'tgan asr o'zbeklari, XX asrning 50 - yillaridagi o'zbeklar va mustaqillik yillarida yashayotgan o'zbeklar psixologiyasida farq avvalo ularning xarakterologik sifatlarida aks etadi. Aminmizki, XXI asrning yosh avlodlari yanada zukkoroq, irodaliroq, marifatli va manaviyatliroq bo'ladi. Mamlakatimizda hozirgi kunda amalga oshirilayotgan say - xarakterlar yangi asr avlodining ruhan va jismonan sog'lom bo'lishiga zamin yaratmoqda.

Xarakter xususiyatlarining nimalarda namoyon bo'lishi , ularning belgilari masalsi ham amaliy jihatdan muhimdir.

Avvalo xarakter insonning *xatti- harakatlari va amallarida* namoyon bo'ladi - odamning ongli va maqsadga qaratilgan xarakterlari uning **k i m** ekanligidan darak beradi.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Xarakter deb nimaga aytiladi?
2. S.Rubinshteyn shaxsning xarakterologik tizimini asoslang.
3. Xarakterning psixologik tizimini ayting?
4. Xarakter xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?

#### **Mavzu bo'yicha yechimini kutayotgan ilmiy muammolar:**

1. Shaxsning individual tipologik xususiyatlariga izoh bera olish.
2. Qobiliyatlar va ularning professional faoliyat bilan bog'lash.
3. Temperament va faoliyatning samaradorligini oshirish.
4. Xarakter va shaxsdagi barqaror sifatlarni tushunish.

### **5-mavzu: Shaxs taraqqiyotining yoshga bog'liq xususiyatlari. O'spirinlik va yetuklik davrlari psixologiyasi**

#### **R e j a :**

1. Shaxs taraqqiyotidagi ijtimoiy va genotipik omillar
2. Shaxs taraqqiyotini davrlarga bo'lish
3. O'smirlik va o'spirinlik davrlarida shaxs ijtimoiylashuvining o'ziga xosligi
4. Yoshlardagi attraksiya va emosional munosabatlar

#### **Tayanch so'z va iboralar:**

*Shaxs, yosh davrlar, ijtimoiy omillar, genetik omillar, taraqqiyot, o'smirlik davri, o'spirinlik davri, yoshlik, aktraktsiya, emotsional munosabatlar, hissiyot.*

#### **Mavzuga oid muammolar:**

- Shxas taraqqiyotida ijtimoiy omillarning ahamiyati
- Shaxs taraqqiyotidagi genetik omillarning ta'siri

- O`smirlik davrining o`ziga xosligi
- O`spirinlik davrida o`z-o`zini anglashi

### **1-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga shaxs taraqqiyotidagi ijtimoiy va genetik omillarning ta'siri, ahamiyati haqida tushuncha berish.

### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. Shaxs taraqqiyotidagi ijtimoiy omillarning ta'sirini bilish.
2. Shaxs taraqqiyotidagi genetik omillarning o`ziga xosligini tushunish.

### **1-savol bayoni:**

Shaxs individual taraqqiyotining muhim omillaridan yana biri uning yoshiga bog'liq bo'lgan xususiyatlaridir. Chunki taraqqiyotning har bir yosh bosqichi o'zining rivojlanish omillariga, qonuniyatlariga, yangiliklari va o'zgarishlariga ega bo'lib, ular shaxsning xarakteri, temperamenti, iqtidori, bilish jarayonlariga bevosita tasirini o'tkazadi.

Yosh taraqqiyoti davrlarining ham sifat, ham miqdor o'zgarishlariga ega bo'lgan ko'rsatgichlari borki, amaliy psixologiya har bir yosh xususiyatlarini ana shu ikkala ko'rsatgich nuqtai nazaridan o'rganishi va shaxs xulqini boshqarish va tasir ko'rsatishda ularga tayanmog'i lozim. Umuman psixologiyada isbot qilingan faktlardan biri shuki, turli davrlardagi inson taraqqiyoti o'ta murakkab jarayon bo'lib, har bir davrning o'z qonuniyatlari mavjud. Har bir bosqichda shaxsning biror bir xususiyatlari o'zining etuklik fazasiga erishadi. Masalan, olamni sensor jihatdan bilishning etuklik fazasi 18 - 25 yoshlarda (Lazarev malumotlariga ko'ra), intellektual, ijodiy etuklik - 35 yoshlarda (Leman malumotlari), shaxsning etukligi 50 - 60 yoshlarga kelib eng yuqori nuqtasiga erishadi. SHunga o'xshash xususiyatlar insonning butun umri mobaynida muttasil kamolga etib, rivojlanib borishini taminlaydi. SHunisi xarakterliki, har bir yoshda biror funksiyalarning rivojlanishi boshqa bir funksiyalarning susayishi hisobiga ro'y beradi. Masalan, bolalikning ilk bog'cha yoshida fazoga moslashuv juda kuchaysa, keyinchalik uning o'rnini vaqtni adekvat idrok qilish kuchayadi. qariyalarning biror narsalar xususida bilimdonligi, malumotlar dunyosidagi yaxshi orientasiyasi, psixomotorik funksiyalar va bevosita bilish jarayonlarining susayishi hisobiga ro'y beradi. Xuddi shunday bolaning 3-5 yosh davri tilni, uning lug'aviy va strukturaviy xususiyatlarini o'zlashtirishga juda maqbul bo'lsa, etuklik davri bo'lmish 45-55 yoshlarga kelib ayni shu sifat deyarli o'zini yo'qotadi ("til qotib qoladi").

Psixologiyaning maxsus tarmog'i hisoblanmish yosh davrlari psixologiyasining eng asosiy muammolaridan biri shuki, inson psixik taraqqiyotida qanday omillar - genetik, tug'ma yoki orttirilgan, ijtimoiy omillar roli etakchi ekanligi masalasidir. Bir tomondan, bolaning o'z ota - onalaridan meros sifatida o'zlashtirgan sifatlari, masalan, anatomo - fiziologik xususiyatlar, miya faoliyatining o'ziga xosligi, tana tuzilishi (qo'l, oyoq, yuz tuzilishi va boshq.) albatta psixologik jahatdan odam bolasining muhitga moslashuvi, unga erkin harakat qilishi, jarayonlarni ongida aks ettirishiga sabab bo'ladi. CHunki oddiygina anatomik anomaliya xolati (qo'lning kaltaligi, bo'yning juda kichikligi kabi) psixikaga va shaxsning jamiyatda o'zini tutishiga salbiy tasir ko'rsatadi. Lekin ikkinchi tomondan tashqi muhit tasirini ham kamsitib bo'lmaydi. Masalan, agar bola maxsus o'quv maskanlarida o'qimasa, unga tarbiyaviy tasirlar ko'rsatilmasa, uning rivojlanishi qanday bo'lishini tasavvur qilish qiyin emas.

Bu muammolar ustida bosh qotirgan olimlar (L. Vo'gotskiy, J. Piaje, S. Rubinshteyn, A. Leontev va ko'plab boshqa psixologlar) ikkala omil rolini ham inkor qilmagan xolda ijtimoiy muhitning etakchi tasiri to'g'risidagi fikrni baravar yoqlaganlar. Chunki to'g'ri tashkil etilgan talim-tarbiya, oila va undagi o'zaro munosabatlarning xarakteri, shaxs muloqotda bo'ladigan ijtimoiy guruhlar, u tanlagan kasb va kasbdoshlari muhiti, nikoh va malumot masalalarining qanday xal qilinganligi kabi qator ijtimoiy omillar shaxsning rivojlanishi, uning o'z - o'zini anglashi va o'zgalarga munosabati, bilish jarayonlari hamda intellektual taraqqiyotida katta ahamiyatga egaligiga shubha yo'q. Respublikamiz Prezidenti I. Karimov boshchiligida mutaqqilligimizning dastlabki yillaridayoq boshlangan "Sog'lom avlod uchun" shiorini amalga oshirish siyosati farzandlarimizning ham jismonan, ham ruhan, ham aqlan etuk bo'lishlariga qaratilgan. Jismonan sog'lom tanada sog'lom ruh bo'lishi tabiiy.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Yosh davrlari psixologiyasining predmet iva vazifalari nimalardan iborat?
2. Shaxs psixik taraqqiyotini harakatga keltiruvchi omillar?
3. Psixik taraqqiyotning genetik va ijtimoiy omillari?
4. Psixik taraqqiyot jarayonida shaxs va intellektual rivojlanish masalasi?

#### **2-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga shaxs psixik rivojlanishini davrlarga bo'lish, turli yosh davrlarini o'rganish metodlari haqida tushuncha berish.

#### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. Shaxs psixik rivojlanish davrlarini bilish.
2. turli yosh davrlarni o'rganish metodlarini o'rganish.

#### **2-savol bayoni:**

Shu vaqtgacha psixologiya ilmida shaxs taraqqiyotini davrlarga bo'lib o'rganishga juda katta etibor qaratilgan. Bir qancha davriy sxemalar ham taklif etilgan. Lekin shu sohada astoydil ijod qilgan har qanday olim o'zining "davrlarini" taklif etavergan. Bu tushunarli, zero insonning hayotiy yo'li va uning asosiy lahzalari tarixiy taraqqiyot mobaynida o'zgaradi, bir avloddan ikkinchi avlod taraqqiyotiga o'tishning o'zi ham qator o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Davrlarga bo'lishga qaratilgan klassifikasiyalarning o'zi ham ikki turli bo'ladi : juziy (alohida davrlarni yana qo'shimcha davrlarga bo'lish - "davrlar ichidagi davrlar") va umumiy (inson umrining barcha bosqichlarini o'z ichiga olgan). Masalan, juziy klassifikasiyaga

J. Piajening intellektning rivojlanishini bosqichlarga bo'lishini kiritish mumkin. U bu taraqqiyotni 3 bosqichda tasavvur qilgan :

- sensomotor intellekt bosqichi (0 - 2 yosh). Bunda asosan olti bosqich farqlanadi;
- konkret operasiyalarni bajarishga tayyorlash va uni tashkil etish bosqichi (3 - 11 yoshlar);
- formal operasiyalar bosqichi (12 - 15 yoshlar). Bu davrda bola nafaqat bevosita ko'rib turgan narsasi, balki mavhum tushunchalar va so'zlar vositasida ham fikr yurita oladi.

D.B. Elkoninning yosh davrlari bosqichlari ham shu guruhga kiradi va u ham bolalikning uch davrini farqlaydi : ilk bolalik, bolalik va o'smirlik. har bir bosqichning o'ziga xos etakchi faoliyati, o'zgarishlari va rivojlanish shart -

sharoitlari mavjud bo'radi va ularni bilish tarbiyachilar uchun katta amaliy ahamiyatga ega bo'radi. Har bir bosqichda faoliyat motivlari ham o'zgaradi, ularning o'zgarishi shaxs ehtiyojlari va talablari darajasining o'zgarishiga mos tarzda ro'y beradi.

Inson hayotining barcha davrini yaxlit tarzda qamrab olgan klassifikasiyalardan biri butun jahon olimlarining qaroriga ko'ra, 1965 yili Fanlar Akademiyasining maxsus simpoziumida qabul qilingan sxema hisoblanadi. U quyidagi jadvalda keltirilgan. U B.G. Anan'ev, chet ellik olim Birrenlar taklif etgan klassifikasiyaga yaqin bo'lib, umulashtirilgan toifalashdir.

Taraqqiyotni yosh davrlarga bo'lishda o'ziga xos klassifikasiyalar ham bor. Masalan, E. Erikson shaxs "Men"ning rivojlanish bosqichlarini ajratgan va har birida ham ijobiy, ham salbiy jihatlarni ajratgan.

1 - bosqich (ishonch - ishonchsizlik) - bu hayotning 1 - chi yili.

2 - bosqich (mustaqillik va qat'iysizlik) - 2 - 3 yoshlar.

3 - bosqich (tadbirkorlik va gunoh xissi) - 4 - 5 yoshlar.

4 - bosqich (chaqqonlik va etishmovchilik) - 6 - 11 yoshlar.

5 - bosqich (shaxs identifikasiyasi va rollarning chalkashlagi) - 12 - 18 yoshlar.

6 - bosqich (yaqinlik va yolg'izlik) - etuklikning boshlanishi.

7 - bosqich (umuminsoniylik va o'ziga berilish) - etuklik davri.

8 - bosqich (yaxlitlik va ishonchsizlik) - keksalik.

*Jadval.*

<b>Yosh davrlari</b>	<b>Erkaklarda</b>	<b>Ayollarda</b>
Chaqaloqlik	1 - 10 kun	1 - 10 kun
Emiziklik davri	10 kundan 1 yoshgacha	10 kundan 1 yoshgacha
Ilk bolalik	1 - 2 yosh	1 - 2 yosh
Bolalikning 1 - davri	3 - 7 yosh	3 - 7 yosh
Bolalikning 2 - davri	8 - 12 yosh	8 - 11 yosh
O'smirlik davri	13 - 16 yosh	12 - 15 yosh
O'spirinlik davri	17 - 21 yosh	16 - 20 yosh
O'rta etuklik davri:		
birinchi bosqich	22 - 35 yosh	21 - 35 yosh
ikkinchi bosqich	36 - 60 yosh	36 - 55 yosh
Keksalik davri	61 - 75 yosh	56 - 75 yosh
qarilik davri	76 - 90 yosh	76 - 90 yosh
Uzoq umr ko'ruvchilar	90 yoshdan ortiq	90 yoshdan ortiq

Erikson klassifikasiyasining o'ziga xos qimmat shundaki, unda shaxsning o'zi to'g'risidagi tasavvurlarining jamiyat tasirida o'zgarishi nazarda tutiladi. SHunga o'xshash bosqichlarga bo'lishlar oxirgi paytda yana ko'plab mualliflar tomonidan taklif etilmoqda (G. Grimm, D. Bromley va boshq.). Ularning barchasidagi umumiy mezon shuki, har bir taraqqiyot davri shaxs rivoji uchun nimani taklif etadiyu, shaxs unda qanday rivojlanish ko'rsatgichlariga ega bo'radi. Ularni tabiiy o'zgarishlarda bilish va o'rganish kerak, chunki busiz shaxs tarbiyasini to'g'ri yo'lga qo'yib bo'lmaydi. Masalan, maktab yoshidagi bolalarga qo'yilgan talablar katta odamlar jamoasiga to'g'ri kelmaydi, yoki bog'cha yoshidagi bola bilan til topishish bilan talaba bilan til topish o'ziga xos pedagogik takti va o'sha yosh sohasida bilimdonlikni talab qiladi.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Shaxs taraqqiyotini davrlarga bo'lish klassifikatsiyasi?
2. J.Piajening intellektning rivojlanish bosqichlari?

3. D.B.Elkoninning yosh davrlari bosqichlari?
4. E.Erikson shaxs «Men»ining rivojlanish bosqichlari?

### **3-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga o'smirlik va o'spirinlik davrlarining o'ziga xosligi, taraqqiyotni belgilovchi asosiy omillar haqida tushuncha berish.

#### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. O'smirlik davri muraakab davr ekanligini biladi.
2. O'smirlik egotsentrizmini asoslaydi.
3. O'spirinlik davrining rivojlanish bosqichlarini ajratadi.

### **3-savol bayoni:**

O'smirlik va o'spirinlik davrlari maktab va boshqa talim maskanlarida o'qish davrlariga to'g'ri keladi. Bu davrdagi etakchi faoliyat **o'quv faoliyati** bo'lib, unda bola bilim olish bilan bog'liq, malaka va ko'nikmalarni orttirishdan tashqari, shaxs sifatida ham muhim o'zgarishlarga yuz tutadi.

**O'smirlik davri** eng murakkab va shu bilan birga muhim taraqqiyot bosqichidir. Ilk o'smirlik 11-13 yoshni, katta o'smirlik - 14 - 15 yoshlarni o'z ichiga oladi. Bu davrning eng muhim hislati shundan iboratki, u bolalikdan o'spirinlik, kattalikka, yoshlikdan etuklikka o'tish davridir.

O'smirlik - organizm taraqqiyotidagi shiddat va notekislik bilan xarakterlanib, bu davrda tananing intensiv tarzda rivojlanishi va suyaklarning qotishi ro'y beradi. YUrak va qon tomirlar faoliyatida ham notekislik bo'lib, bu ham bola felining o'zgaruvchan, dinamik va bazan nomaqulliklar va noqulayliklarni keltirib chiqaradi. Bular albatta asab tizimiga ham o'z tasirini ko'rsatib, bola tezga achchiqlanadigan yoki tormozlanish yuz berganda anchagacha depressiya xolatidan chiqolmaydigan tushkunlikda qolishi ham mumkin.

O'smir jismoniy taraqqiyotini belgilovchi asosiy omil jinsiy balog'at bo'lib, u nafaqat psixik, balki ichki organlar faoliyatini ham belgilaydi. SHu bilan bog'liq xolda ongli (ko'pincha ongliz) jinsiy mayllar, shu bilan bog'lik noxush xis - kechinmalar, fikrlar paydo bo'ladiki, bola ularning asl sababini ham tushunib etolmaydi. Psixik taraqqiyotning o'ziga xosligi shundaki, u muttasil rivojlanib boradi, lekin bu rivojlanish ko'plab qarama - qarshiliklarni o'z ichiga oladi. Bu taraqqiyot o'quv jarayonida kechgani uchun ham to'g'ri tashkil etilgan o'quv faoliyati bola psixikaning muozanati va uning turli fikr - o'ylardan chalg'ishiga zamin yaratadi. Ayniqsa, diqqat, xotira, tafakkur jarayonlari rivojlanadi. Ayni shu davrda bola mustaqil ravishda fikrlashga intila boradi. CHunki bu davrda u ko'proq o'z fikr - o'ylari dunyosida mushohada qilish, olam va uning sirlarini bilishga, nazariy bilimlarni ko'paytirishga intiladi. Buning sababi - yana o'sha kattalikka o'tish bo'lib, bolada o'ziga xos "kattalik" xissi paydo bo'lib, bu narsa uning gapirishi va fikrlashlarida ham ifodalanadi. SHuning uchun ham maktabda berilgan mustaqillik va to'g'ri tashkil etilgan o'qish sharoitlari, samimiylik muhiti unda mustaqil fikrlashiga katta imkoniyatlar ochishi va undagi ijodiy tafakkurni rivojlantirishi mumkin. SHunga bog'liq tarzda o'smirning o'z falsafasi, o'z siyosati, baxt va muhabbat formulasi yaratiladi. Mantiqan fikrlashga o'rganishi esa unga o'zicha aqliy operasialarni amalga oshirish, tushunchalar va formulalar dunyosida xarakat qilishga majbur qiladi. Bu o'ziga xos *o'smirlik egosentrizmining* shakllanishiga - butun olam va uning qonuniyatlari unga bo'ysunishi kerakday fikrning paydo bo'lishiga olib keladi. SHuning uchun ham aynan o'smirlik paytida bolalar o'z ota - onalari bilan

hadeb tortishaveradilar. Aniq bir to'xtamga kelolmasa ham tortishish biror firknini izhor qilish ehtiyojining o'zi unga juda yoqadi.

Shunday bo'lishiga qaramay, o'smirlik yuqorida takidlanganidek, qarama - qarshiliklarga boy davrdir. Uni bazi olimlar "krizislar, tanazzullar" davri ham deb ataydilar. Sababi - bola ruhiyatida shunday inqiroziy xolatlar ko'p bo'ladiki, u bu inqirozni bir tomondan o'zi xal qilgisi keladi, ikkinchi tomondan, uni xal qilishga imkoniyati, kuchi va aqli etishmaydi. Masalan, "kattalik xissiga" to'sqinlik qiladigan omillardan biri - bu ularning o'z ota - onalaridan moddiy jihatdan qaramligi. Ruhan qanchalik o'zlarini katta deb xis qilmasin, o'smir maktabga ketayotib, onasidan yoki otadan pul so'raydi, ular esa bolaga bolalarcha munosabatda bo'lib, ozginagina pul beradilar. Ikkinchidan, kattalarday bo'lishni xohlaydi, lekin qiz bola onasining, o'g'il bola otasining kiyimini toshoyna oldida kiyib ko'rsa, baribir yarashmaydi. YAni, tashqi ko'rinishdagi kamchiliklar - xali qaddu - qomadning kelishmaganligi, uning ustiga yuzlari va tanasida paydo bo'ladigan noxush toshmalar uning ruhan salbiy hislarni boshdan kechirishiga olib keladi. YAni, bu yoshni "arosat" yoshi ham deb atash mumkin, chunki katta bo'lib katta emas, bola ham emas. SHularning barchasi o'smirlik davridagi ruhiy tug'yonlarga sabab bo'ladi. Lekin shularga qaramay, bola o'zi bilib, bilmay o'z aqliy salohiyatini o'stirishga tirishadi, chiroyli fikrlashga tashna bo'ladi va bu - uning psixik taraqqiyotidagi eng muhim o'zgarish hisoblanadi.

O'smir shaxsning takomillashuvi va shakllanishiga turtki bo'lgan omillardan biri - o'quv faoliyati motivlaridagi sifat o'zgarishidir. Kichik maktab yoshidagi boladan farqli, o'smir endi faqat bilimlar tizimiga ega bo'lish, o'qituvchining maqtovini eshitish va "5" baholarni ko'paytirish uchun emas, balki tengqurlari orasida malum *ijobiy mavqeni egallash*, kelajakda yaxshi odam bo'lish uchun o'qish motivlari ustivor bo'lib boradi. Lekin I.V. Dubrovinaning bergan malumotlariga ko'ra, o'quv faoliyati motivlari orasida umuman bilish, yangi bilimlarga ega bo'lish motivi kuchsiz bo'lgani sababli, ular maktabga borgisi kelmaydi, o'qishga og'rinib kelib, salbiy emosiyalar va xavotirlik xislarini boshdan kechiradilar (o'rtacha 20% o'quvchilar). Bu kattalarning o'smir bilan ishlashini qiyinlashtiradi.

O'smirning shaxs sifatida taraqqiyotida ikki xil xolat kuzatiladi: bir tomondan, boshqalar, tengqurlar bilan yaqinroq aloqada bo'lishga intilish, guruh normalariga bo'ysunish, ikkinchi tomondan, mustaqillikning oshishi hisobiga bola ichki ruhiy olamida ayrim qiyinchiliklar kuzatiladi. O'zgalarni anglash bilan o'z - o'zini anglash o'rtasida ham qarama - qarshiliklar paydo bo'ladi. Ko'pincha o'smir o'z imkoniyatlarini yuqori baholaydi, boshqalar esa uning kuchi, irodasi va salohiyatiga ishonchsizlik bilan qaraydi. Lekin shunday bo'lsa-da, o'zini nima qilib bo'lsa ham hech bo'lmaganda tengqurlar jamiyati tomonidan tan olinishiga erishishga intiladi va ular bilan muloqot hayotining manosiga aylanib qoladi. Agar mabodo o'smir shu davrda biror sabab bilan tengqurlari jamiyati tomonidan inkor qilinsa, u bunga juda katta mudhish voqeaday qaraydi, maktabga bormay qo'yishi, xattoki, suisidal xarakatlar (o'z joniga qasd qilish)ni ham sodir etishi mumkin.

O'smirlik davridagi qiyinchiliklarning oldini olishning eng ishnoqli va foydali yo'li - bu uning biror narsaga turg'un qiziqishiga erishish, faoliyat motivlarini mazmunliroq qilishdir. Masalan, shu davrda texnikaga qiziqib qolgan bola qiziqishini qondirish shart - sharoitining yaratilishi, bekor qolmasligiga erishish, har bir xarakatini rag'batlantirish, unga bir ish qo'ldan keladigan odamday munosabatda bo'lish katta pedagogik ahamiyatga ega.

Uning qiziqishlarini bila turib, oldiga yangidan yangi maqsadlar qo'yish - bola shaxsining rivojiga asosdir. SHundagina uning o'z "Men"i to'g'risidagi tasavvurlari ijobiy, o'z - o'ziga bahosi obektiv va adolatli bo'ladi, o'zining nimalarga qodirligi va kim ekanligi haqida yaxshi fikrlar paydo bo'ladi.

**O'spirinlik davri.** YUqori sinfga o'tgan o'spirin psixologiyasi-ning o'ziga xosligi shundaki, u hozirgi paytini, buguni va ertasini kelajak nuqtai nazaridan, istiqbolga nazar bilan qabul qiladi. Aynan shu davrga kelib, o'spirin turli kasblarga qiziqqa boshlaydi, o'zining kelajakda kim bo'lishini tasavvur qila boshlaydi. Demak, o'z - o'zini professional nuqtai nazardan ajratish, tasavvur qilish - o'spirinlikning eng muhim yangiligidir. Professional taraqqiyotning asosiy bosqichlarini ajratar ekan, E.A. Klimov (1996), alohida "**optasiya**" (lotincha so'z : optatio - xohish, tanlov) bosqichini ajratadi va uning xarakterli tomoni - odam tomonidan professional taraqqiyotning bosqichi tanlanishidir, deb etirof etadi. Optasiya bosqichi 11 - 12 yoshdan 14 - 18 yoshgacha bo'lgan taraqqiyot davrini o'z ichiga oladi.

Biror aniq kasb - xunarni tanlash va o'z faoliyatini shunga yo'naltirish o'spirin shaxsi uchun juda katta ahamiyatga ega. Ana shunday tanlovning adekvat va to'g'ri bo'lishi o'spirindagi bilish bilan bog'liq qiziqishlar va professional yo'nalishning shakllanganligiga bog'liq bo'ladi. Professional qiziqishlarning shakllanishining o'zi olimlar tomonidan to'rt bosqichli jarayon sifatida qaraladi. Uning **birinchi bosqichi** 12 - 13 yoshlarga to'g'ri keladi va o'ta o'zgaruvchanligi, shaxsdagi bilish jarayonlari va asl iqtidor bilan bog'lanmaganligi bilan xarakterlanadi. 14-15 yoshlarga to'g'ri keladigan **ikkinchi bosqichda** qiziqishlar paydo bo'ladi, ular ko'p bo'lib, bevosita bolaning bilish imkoniyatlari va shaxsiy xususiyatlari bilan bog'liq bo'ladi. **Uchinchi bosqichda** - 16 - 17 yoshlarda qiziqishlarning shunday integrasiyasi ro'y beradiki, ular avvalo jinsiy xususiyatlar va shaxsdagi individual xususiyatlar bilan bog'liq holda rivojlanadi. Masalan, qizlar va o'g'il bolalar o'zlariga mos va yarashadigan kasb - xunarni tanlay boshlaydilar. L. Golovey (1996) fikricha, **to'rtinchi** - xal qiluvchi bosqichda qiziqishlar doirasi sezilarli darajada torayib, professional yo'nalish shakllanaib bo'ladi va u kasb tanlash bilan yakunlanadi.

O'zining yuqori pog'onasiga ko'tarilgan qiziqishlar o'spirinning professional yo'nalishi va to'g'ri kasb -xunarni tanlashiga zamin yaratadi. Ular boladagi individual - psixologik xususiyatlar va jinsiy farqlar bilan bog'liq bo'lgani uchun ham o'g'il bolalar ko'proq - texnik va iqtisodiy yo'nalishlarni, qizlar esa - ijtimoiy - gumanitar va badiiy sohalar bilan bog'liq kasblarni tanlaydilar.

Umuman, inson hayotida *professional o'z - o'zini anglash* katta o'rin tutadi va u juda yoshlik paytidanoq shakllana boshlaydi. Bu jarayonni bosqichlarda tasavvur qilish mumkin.

Birinchi bosqich : bolalar o'yini , bunda bola ilk yoshlikdanoq u yoki bu kasbga bog'liq professional rollarni qabul qiladi va uning muhim elementlarini o'zicha "o'ynaydi" ("o'qituvchi", "doktor", "traktorchi", "futbolist", "artist" va shunga o'xshash).

Ikkinchi bosqich : o'smirlik fantaziyasi - bunda o'smir o'ziga juda yoqqan professional rolni hayolan egallaydi.

Uchinchi bosqich : kasb - xunarni dastlabki tanlash - o'smirlik va ilk o'spirinlik davriga to'g'ri keladi. Turli - tuman faoliyat turlari dastlab o'smirning qiziqishlari nuqtai nazaridan ("prokurorlikka qiziqaman, demak, yurist bo'lishim kerak") , keyin uning qobiliyatlari nuqtai nazaridan ("matematikani

oson echaman, matematik yoki muxandis bo'lsammikan?"), va nihoyat, o'smirdagi qadriyatlar tizimidagi ahamiyatiga qarab ("nochor kasallarga yordam bergim keladi, vrach bo'laman") toifalarga bo'linadi va ajratiladi.

To'rtinchi bosqich : amaliy qaror qabul qilish - kasbni tanlash. Bunda ikkita muhim jihat bor : konkret ixtisoslikni uning kvalifikatsiyasi xususiyatlari, ishning hajmi, og'irligi, mas'uliyatligi va unga etarli tayyorgarlikning borligi. Lekin oxirgi sosiologik malumotlarga ko'ra, oliy o'quv yurtini tanlash, konkret kasb - xunarni tanlashdan oldinroq yuz bermoqda. Masalan, o'spirin qiz "Men baribir Nizomiy nomli universitetga kiraman", deydi va so'ngra konkret fakultet tanlanadi. SHuning uchun ham ko'pincha, ixtisoslikdan, keyinchalik professiyadan "sovib qolish"lar ana shunday ustanovkalar bilan tushuntiriladi.

Bundan tashqari, kasb tanlashga tasir qiluvchi yana boshqa omillar ham borki, ularning hisobga olinishi ham bazan yoshlarning to'g'ri, o'z imkoniyatlari va qobiliyatlariga mos kasb - xunarning tanlanmasligiga sabab bo'ladi. Masalan, bunday omillarga oilaning moddiy shart - sharoiti, o'qish joyining uydan uzoqligi, o'quv tayyorgarligining saviyasi, emosional etuklik, sog'liqning xolati va boshqalar.

O'zbekiston Respublikasida kadrlar tayyorlash Milliy dasturining 1997 yilda qabul qilinishi Prezidentimiz tabiri bilan aytganda, mustaqil fikrlaydigan, yuksak malakali kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi. Joylarda tashkil qilinayotgan kasb- xunar kolledjlari, akademik liseylar, viloyatlar markazlari va Toshkent shahrida tashkil etilgan Tashxis markazlari 9 sinfni tamomlagan yoshlarning iqtidori va layoqati, qiziqishlarini o'z vaqtida aniqlash, uni psixologik metodlar yordamida diagnostika qilishni amalga oshiradi. Bu tadbirlar yoshlardagi kasb - hunarga bo'lgan yo'nalishni adekvat qilish, o'z yashash joyidan uzoq bo'lmagan sharoitda zarur, o'z layoqatiga mos xunar egasi bo'lib etishishga yordam beradi.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. O'smirlik davrida shaxsiy sifatlarning shakllanish omillari?
2. O'spirinlik davri va professional yo'nalish muammosi?
3. O'spirinlardagi sevgi va sadoqat mezonlari?

#### **4-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga yoshlardagi his-tuyg'ular, o'z qadr-qimmatini bilishi, «do'stlik», «muhabbat», «sevgi», insoniy fazilatlar, simpatiya haqida tushuncha berish.

#### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. Attraktsiya, uning mohiyati va ko'rinishlarini asoslaydi.
2. Yoshlarda yuksak ma'naviy-ahloqiy sifatlarni tarbiyalaydi.

#### **4-savol bayoni:**

O'smirlik va o'spirinlik davrlari nafaqat professional tanlov va kasb egallash uchun maqbul davr bo'lmay, bu davr yoshlarning o'zligini anglash, o'z qadr - qimmatini bilish va boshqalarga nisbatan munosabatda bo'lish tajribasini egallash davri hamdir.

O'smir ham o'spirin ham qancha ichki ruhiy iztirob, qarama - qarshilik, mas'uliyat onlarini boshidan kechirmasin, uning emosional olami, atrof - muhitda ro'y berayotgan xodisalarni ongida aks ettirishi katta o'rin tutadi. Aynan o'smirlik davri bola qalbida kim bilandir sirlashish, kimnidir o'ziga eng yaqin kishi sifatida tan olish, uni ruhiyatida kechayotgan barcha o'zgarishlardan vofiq etish istagi va ehtiyojini uyg'otadi. Birinchi marta "do'stlik", "muhabbat", "sevgi" tushunchalari ham aynan shu davrda paydo



bo'ladi. SHuning uchun ham etuklik va keksalik davridagi kishilar ham o'smirlik va o'spirinlik yillarini eng beg'ubor, jozibali va yoqimli sifatida xotirlaydilar.

Bu taraqqiyot davri **attraksiya** deb atalmish xissiyotning paydo bo'lishi uchun eng maqbul davrdir. **Attraksiya** (lotincha *attrahere* - yoqtirtirish, o'ziga jalb etish) - *bu bir insonning boshqa bir insonga ijobiy munosabati asosida yoqishi va yoqtirishi, o'zaro moyillikni tushuntiruvchi emosional xisdir*. Bu bir odamda boshqa bir odamga nisbatan shakllanadigan ijtimoiy usatnovkaning bir ko'rinishi bo'lib, simpatiya - yoqtirishdan tortib, to sevgi muhabbat kabi chuqur emosional bog'liqlik ham shu xis asosida paydo bo'ladi. Ijtimoiy psixologiyada ushbu hissiyotning asl sabablari ijtimoiy motivlar - sheriklarning bevosita bitta makon va zamonda ekanliklari, ularning tez - tez uchrashib turishlari, uchrashuvlar tezligi, suhbatdoshlar o'rtasidagi masofa, hissiyotlarning tarbiyalanganligi kabi omillar tasirida paydo bo'lishi va uning kechish mexanizmlari o'rganiladi. Tadqiqotlar bu kabi emosional munosabatlar aynan balog'at yoshi arafasida rivojlanishini isbot qilgan. SHunisi ahamiyatliki, attraksiyaning namoyon bo'lishi, uning kuchi va mazmuni o'smir - yoshning shaxs sifatida o'zini idrok qilishi, o'z - o'zini hurmat qilishi va o'zgalarga nisbatan munosabatlarda toqatliroq bo'lishiga bevosita tasir ko'rsatar ekan. SHuning uchun ham ana shu davrda o'smir va o'spirin atrofida u yoqtirgan va uni yoqtiradigan odamlarning bo'lishi juda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lib, uning aksi bola ruhiy azoblanishining sabablaridan hisoblanadi.

**Do'stlik.** O'smirlik va o'spirinlik yoshida paydo bo'ladigan barcha muammolarni echish va u bilan o'rtoqlashish uchun bolaga do'st kerak. Psixolog tili bilan aytganda, do'st - bu "alter - Ego", yani ikkinchi "Men" bo'lib, u o'sha paytdagi "Men"ning bir qismi sifatida idrok qilinadi. Bu shunday odamki, shaxs u bilan barcha dardu - xasratlarini muhokama qiladi, muammolarini uning oldiga to'kib soladi. Do'stlikning boshqa intim, emosional xissiyotlardan farqi shuki, u odatda bir jins vakillari o'rtasida bo'ladi va do'stlar odatda 2 kishi, ayrim xollarda 3-4 kishi bo'lishi mumkin.

Do'stlikning ham ko'zlagan *maqsadlari* bo'ladi : u amaliy, ish - faoliyat bilan bog'liq, sof emosional (yani, muloqot ehtiyojlarini qondirish), rasional (intellektual muammolarni xal qilishga asoslangan), ahloqiy (o'zaro insoniy sifatlarni takomillashtirishga xizmat qiluvchi) bo'lishi mumkin. Do'stlikning asosiy sharti - *o'zaro bir - birini tushunish*. SHu shart bo'lmasa, do'stlik haqida gap bo'lishi mumkin emas. Agar ana shunday tushunish bo'lsa, do'stlar gap - so'zsiz ham qiliqlar, yuz ifodasi, yurish - turishga qarab ham bir - birlarini tushunib olaveradilar.

Ikki jins vakillari o'rtasida ham do'stlik bo'lishi mumkin, faqat u ko'pincha tanishuv bilan sevgi - muhabbat o'rtasidagi oraliqni to'ldirishga xizmat qiladi. Do'stlarga xos bo'lgan sifatlarga bir - birini ayash, g'amhurlik qilish, ishonch, shaxsiy muammolarga befarq bo'lmaslik, qo'llab - quvvatlash, mehr kabilar kiradi. Ularning ardoqlanishi do'stlikning uzoq davom etishi va ikkala tomon manfaatiga mos ishlarni amalga oshirishga undaydi. Do'sti yo'q o'smir yoki o'spirin o'zini juda baxtsiz, nochor hisoblaydi. Ayniqsa, agar do'sti xoinlik qilsa, uning kutishlariga zid ish qilsa, bu xolat juda qattiq ruhiy iztiroblarni keltirib chiqaradi. SHuning uchun ham har bir yosh o'z do'stini hafa qilib qo'ymaslik, uning ko'ngliga qarab ish qilishga xarakter qiladi. Agar ilk o'spirinlikda do'stlik mazmunan ancha yuzaki, bevosita muloqot maqsadlari asosida tashkil etilgan bo'lsa, yosh o'tgan sari u hayot mazmuni va yuksak qadriyatiga aylanib boradi.

**Sevgi.** Agar do'stlik attraksiya namoyon bo'lishining birinchi ko'rinishi bo'lsa, sevgi qalblar yaqinlashuvining muhim alomatidir. *Sevgi* - bu nafaqat hissiyot, balki boshqalarni seva olish qobiliyati hamda sevimli bo'la olishdir. SHuning uchun ham o'smirlar va o'spirinlar uchun bu xissiyotning borligi juda katta ahamiyatga egadir. Aynan o'smirlir va ilk o'spirinlikdagi sevgi beg'ubor, tiniq, samimiy bo'lib, yosh o'tgan sari uning mazmuni boyib, boshqa qadriyatlar ham o'rin egallay boshlaydi. To'g'ri, o'smir bilan o'spirin sevgisida ham sifat farqlari bor. Masalan, o'smirlar bir - birlariga mehr qo'yishganda ko'proq sheriklarning tashqi qiyofalari, intellektual imkoniyatlari va ijtimoiy mavqalariga etibor beradilar. haqiqiy sevgi o'spirinlik yillaring oxirlarida paydo bo'lib, uning asosiy mezoni endi tashqi belgi va afzalliklar emas, balki insoniy fazilatlar bo'lib xizmat qiladi.

Sevgi - bu shunday tuyg'uki, u bir shaxsning ikkinchi shaxs ustidan mutloq ustunligi yoki afzalligini inkor etadi. Bunday hissiyot esa sevgi bo'lmaydi. SHuning uchun ham o'spirinlik yoshidagi yigit va qizlar guruhda muloqotda bo'lishni va bunda teng xuquqli munosabatlar bo'lishini xoxlaydilar. Bu talab sevishganlar uchun ham qonun hisoblanadi. Do'stlikdan farqli, bu erda turli ko'rinishlar yoki turlarni ajratish mumkin emas. Bu xissiyot shundayki, u tomonlarni faqat ahloqan va manaviy jihatdan yaqin bo'lishini taqozo etadi. Sevgan yurak manaviy jihatdan yaxshi, ulug' va ijtimoiy jihatdan manfaatli ishlarni qilishga qodir bo'ladi. To'g'ri, ko'pchilik ota - onalar o'quvchilik yillarida paydo bo'lgan sevgi xissidan biroz cho'chiydilar, uni cheklashga, xattoki, qizlarga taqiqlashni ham afzal ko'radilar. Lekin aynan shu hisning borligi yoshlarni ulug'vorroq, samimiyroq, har narsaga qodir va kuchliroq qiladi. Sevgida "ishi yurishmaganlarning" esa boshqa sohalarda ham ishi yurishmaydi. Ular o'zlarini tushkun, baxtsiz, omadsiz hisoblaydilar.

Olimlar sevgining yoshlarda namoyon bo'lishi va uning psixologik tahlilini o'rganishgan. Malum bo'lishicha, sevgining dastlabki bosqichi - o'zaro yoqtirib qolish - **simpatiya** bo'lib, bunda asosan sevgi obektining tashqi jozibasi rol o'ynaydi. Masalan, o'zbek xonatasini chiroyli qilib tiktirib olgan qizchanning davrada paydo bo'lishi, tabiiy ko'pgina yigitlarning etiborini beixtiyor o'ziga tortadi. Ulardan ko'pchiligi birdaniga, bir vaqtda aynan shu qizchani "yoqtirib" qolishadi. Lekin davradagi qaysi yigit unga ham malum jihatlari bilan yoqib qolsa, o'zaro simpatiya shu ikki shaxs o'rtasida ro'y beradi. Vaqtlar o'tib, bu ikki yosh bir necha marta uchrashib turishsa, oddiy yoqtirish sevgiga, jiddiroq narsaga aylanishi mumkin. SHu narsa malumki, aynan shu qonuniyatni bilgani uchun ham ko'pchilik o'spirinlar birinchidan, davralarda bo'lishni, qolaversa, birovlariga yoqish uchun tashqi ko'rinishlariga alohida etibor berishga xarakat qiladilar. YOqimtoy bo'lishga xarakat qilsa-yu, birortaning etiborini o'ziga tortolmagan o'spirin esa bu xolatni juda chuqur qayg'u bilan boshdan kechiradi. Agar xuddi shunday narsa bir necha marta surunkalik takrorlansa, o'sha yosh davralarga ham bormay qo'yadigan, o'zi haqida yomon fikrlarga boradigan, faqat ayrim xollardagina hammani o'ziga "dushman" bilib, hafa bo'ladigan bo'lib qoladi.

Eksperimental izlanishlarning ko'rsatishicha, sevishganlik o'spirin yoshlarning shaxs sifatlariga bevosita tasir ko'rsatib, uning xatti - harakatlarida namoyon bo'ladi. Masalan, sevishganlar boshqalardan farqli, ikki marta ziyod o'zaro gaplashishar, gaplari sira ado bo'lmas ekan. Bundan tashqari, bundaylar sakkiz (!) marta ortiq bir - birlarining ko'zlariga qarab vaqt o'tkazisharkan.

Yana shu narsa aniqlanganki, sevgi bilan bog'liq xissiyotlar har bir jins vakilida o'ziga xos xususiyatlarga ega ekan. Masalan, o'spirin yoshlar qizlarga nisbatan romantizmga beriluvchan, tezginada yaxshi ko'rib qoladigan bo'lisharkan. Ularning tasavvuridagi sevgi ancha romantik, ideal ko'rinishga ega bo'ladi. qizlar esa yigitlarga nisbatan sekinroq sevib qolishadi, lekin sevgini ututish, undan voz kechish ularda osonroq kecharkan. Agar yigitlar bir ko'rishdayoq yoqtirib qolgan qizni sevib ham qolishi ehtimoli yuqori bo'lsa (eksperimentlarda sevgi bilan simpatiyaning korrelyasion bog'liqligi kuchli), qizlarda bunday bog'liqlik ancha past ekan, yani hamma yoqtirganlarini ham sevmas ekan, umuman simpatiyaning paydo bo'lishi ham biroz qiyin ekan.

Bunday tashqari, o'spirinlik yillaridagi sevgi va muhabbat xissi nafaqat qarama - qarshi jins vakiliga qaratilgan bo'ladi, balki aynan shu davrda ota - onaning qadrlanishi va ularga nisbatan sevgi-muhabbat, yaqinlar - aka-uka, opa-singil, hayotda ibrat bo'ladigan kishilarni yaxshi ko'rish, vatanni sevish kabi oliy hislar ham tarbiyalanadi. SHuning uchun ham haqiqiy yuksak muhabbat sohiblari bo'lmish yoshlarni tarbiyalash - jamiyatda insoniy munosabatlarni barqarorlashtirish, odamlar o'rtasida samimiy munosabatlar o'rnatish va manaviyatni yuksaltirishga xizmat qiladi.

Talimning barcha bosqichida manaviy tarbiyaning ajralmas bo'lagi sifatida ana shunday samimiy munosabatlarni tarbiyalash, targ'ib etish, kerak bo'lsa, yoshlarga ana shunday sevgi va sadoqat haqidagi qadriyatlarimizni ongga singdirishimiz kerak. Sevgi va muhabbat xislari keng manoda - Vatanga, yurtga, xalqqa, borliqqa, kasbga va yaqin kishilarga qaratilgan bo'lishi kerak.

#### **. Muhokama uchun savollar:**

1. Attraktsiyaning psixologik tahlili?
2. Yoshlarni yuksak axloqiy munosabatlarga tayyorlash masalasi?
3. Yoshlarda Vatan tuyg`usini tarbiyalash masalasi?
4. Simpatiya nima?

#### **Mavzu bo'yicha yechimini kutayotgan ilmiy muammolar:**

1. Yosh davrlar psixologiyasi predmetiga izoh bera olish.
2. Shaxs psixik taraqqiyotidagi ijtimoiy va genetik omillarni ajratish.
3. Shaxs psixik rivojlanish darvlarini o`rganish.

#### **6-mavzu: Shaxs insoniy munosabatlar tizimida**

##### **R e j a :**

1. Insoniy munosabatlar psixologiyasi
2. Shaxslararo muomalaning shaxs taraqqiyotidagi o`rni
3. Insoniy muomala va muloqotning psixologik vositalari
4. Muloqot va uni o`rganish muammolari

##### **Tayanch so'z va iboralar:**

*Shaxs, ijtimoiy munosabatlar, sub'ekt, shaxs taraqqiyoti, muloqot, shaxslararo munosabatlar, psixologik ta'sir, verbat ta'sir, paralingvistik ta'sir, noverbal ta'sir, ta'sirning adresati, diskommunikatsiya, so`z-ma-so`z qaytarish, professional tinglash.*

##### **Mavzuga oid muammolar:**

- Muloqot va insoniy munosabatlar psixologiyasi ahamiyati.
- Muloqotning inson hayotida tutgan o`rni.
- Muloqotning yo shva individual xususiyatlari
- Samarali muloqot sirlari.

### **1-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga insoniy munosabatlar psixologiyasi, sub'ekt-sub'ekt, sub'ekt-ob'ekt, shaxslararo munosabatlarning ahamiyati haqida tushuncha berish.

### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. Muloqotning turlari va shakllari bilan tanishish.
2. Insoniy munosabatlarning ta'sir jarayonlarini bilish.

### **1-savol bayoni:**

Shaxs - ijtimoiy munosabatlar mahsuli deyilishining eng asosiy sababi - uning doimo insonlar davrasida, ular bilan o'zaro tasir doirasida bo'lishini anglatadi. Bu shaxsning eng etakchi va nufuzli faoliyatlaridan biri muloqot ekanligiga ishora qiladi.

Muloqotning turi va shakllari turlichadir. Masalan, bu faoliyat bevosita "yuzma - yuz" bo'lishi yoki u yoki bu texnik vositalar (telefon, telegraf va shunga o'xshash) orqali amalga oshiriladigan; biror professional faoliyat jarayonidagi amaliy yoki do'stona bo'lishi; subekt - subekt tipli (diologik, sheriklik) yoki subekt - obektli (monologik) bo'lishi mumkin.

Insoniy munosabatlar shunday o'zaro tasir jarayonlariki, unda shaxslaro munosabatlar shakllanadi va namoyon bo'ladi. Bunday jarayon dastlab odamlar o'rtasida ro'y beradigan fikrlar, xis - kechinmalar, tashvishu - quvonchlar almashinuvini nazarda tutadi. Odamlar muloqatda bo'lishgani sari, ular o'rtasidagi munosabatlar tajribasi ortgan sari ular o'rtasida umumiylik, o'xshashlik va uyg'unlik kabi sifatlar paydo bo'ladiki, ular bir - birlarini bir qarashda tushunadigan yoki "yarimta jumladan" ham fikr ayon bo'ladigan bo'lib qoladi, ayrim xollarda esa ana shunday muloqotning tig'izligi teskari reaksiyalarni - bir - biridan charchash, gapiradigan gapning qolmasligi kabi vaziyatni keltirib chiqaradi. Masalan, oila muhiti va undagi munosabatlar ana shunday tig'iz munosabatlarga kiradi. Faqat bunday tig'izlik oilaning barcha azolari o'rtasida emas, uning ayrim azolari o'rtasida bo'lishi mumkin (ona - bola, qaynona - kelin va x-zo).

O'zaro munosabatlarga kirishayotgan tomonlar munosabatdan ko'zlaydigan asosiy maqsadlari - o'zaro til topishish, bir - birini tushunishdir. Bu jarayonning murakkabligi, kerak bo'lsa, "jozibasi", betakrorligi shundaki, o'zaro bir xil til topishish yoki tomonlarning aynan bir xil o'ylashlari va gapirishlari mumkin emas. Agar ana shunday vaziyatni tasavvur qiladigan bo'lsak, bunday muloqot eng samarasiz, eng betasir bo'lgan bo'lar edi. Masalan, tasavvur qiling, uzoq vaqt ko'rishmay qolgan do'stingizni ko'rib qoldingiz . Siz undan xol - ahvol so'radingiz, lekin u tashabbusni sizga berib, nimaiki demang, sizni maqullab, gapingizni qaytarib turibdi. Bunday muloqot juda bemaza bo'lgan va siz ikkinchi marta o'sha odam bilan iloji boricha rasman salom - alikni bajo keltirib o'tib ketavergan bo'lardingiz. YAni, muloqot faoliyati shunday shart - sharoitki, unda har bir shaxsning individualligi, betakrorligi, bilimlar va tasavvurlarning xilma - xilligi namoyon bo'ladi va shunisi bilan u insoniyatni asrlar davomida o'ziga jalb etadi.

Har qanday faoliyatdan zerikish, charchash mumkin, faqat odam muloqotdan, ayniqsa, uning norasmiy samimiy, bevosita shaklidan charchamaydi, yaxshi suhbatdoshlar doimo manaviy jihatdan rag'batlantiriladilar.

XXI asr bo'sag'asida odamning eng tabiiy bo'lgan muloqotga ehtiyoji, uning sirlaridan xabardor bo'lish va o'zgalarga samarali tasir eta olishga bo'lgan intilishi yanada oshdi va buning qator sabablari bor.

Birinchiidan, industrial jamiyatdan axborotlar jamiyatiga o'tib bormoqdamiz. Axborotlarning ko'pligi aynan inson manfaatiga aloqador malumotlarni saralash, u bilan to'g'ri munosabatda bo'lishni taqozo etdi. Axborot XX1 asrda eng nodir kapitalga aylanadi va bu o'z navbatida insonlarga zarur axborotlar uzatilishi tezligi va tempini o'zgartiradi.

Ikkinchiidan, turli kasb - faoliyat sohasida ishlayotgan odamlar guruhining ko'payishi, ular o'rtasida munosabatlar va aloqaning dolzarbligi axborotlar tig'iz sharoitda oddiygina muloqotni emas, balki professional, bilimdonlik asosidagi muloqotni talab qiladi. Umuman, XX1 asrning korporasiyalar asri bo'ladi, deb bashorat qilayotgan iqtisodchilar ham bu korporasiya insonlarning o'zaro til topishlariga qaratilgan malakalarning rivojlangan, mukammal bo'lishi haqida gapirmoqdalar. Undan tashqari, bu kabi korporativ aloqa ko'p xollarda bevosita yuzma - yuz emas, balki zamonaviy texnik vositalar - uyali aloqa, fakslar, elektron pochta, Internet kabilar yordamida aniq va lo'nda fikrlarni uzatishni nazarda tutadi. Bu ham o'ziga xos muloqot malakalarining ataylab shakllantirilishini taqozo etadi.

Uchinchiidan, oxirgi paytlarda shunday kasb - xunarlar soni ortdiki, ular sosionomik guruh kasblar deb atalib, ularda "odam - odam" dialogi faoliyatning samarasini belgilaydi. Masalan, pedagogik faoliyat, boshqaruv tizimi, turli xil xizmatlar (servis), marketing va boshqalar shular jumlasidandir. Bunday sharoitlarda odamlarning ataylab muloqot bilimdonligining oshirilishi mehnat mahsulini belgilaydi.

Shuning uchun ham muloqot, uning tabiati, texnikasi va strategiyasi, muloqotga o'rgatish (sosial psixologik trening) masalalari bilan shug'ullanuvchi fanlarning ham jamiyatdagi o'rni va salohiyati keskin oshdi.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Muloqotning psixologik tizimi?
2. Muloqotning inson hayotidagi tutgan o'rni va funktsiyalari?
3. Muloqot va shaxslararo munosabatlar psixologiyasi?

#### **2-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga shaxslararo muomalaning shaxs taraqqiyotidagi o'rni, muloqot funktsiyalari, vazifalari haqida tushuncha berish.

#### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. Muloqotning funktsiyalarini bilish.
2. Shaxsning muloqotga bo'lgan ehtiyojini o'rganish.

#### **2-savol bayoni:**

Aslida har bir insonning ijtimoiy tajribasi, uning insoniy qiyofasi, fazilatlari, xattoki, nuqsonlari ham muloqot jarayonlarining mahsulidir. Jamiyatdan ajralgan, muloqotda bo'lish imkoniyatidan mahrum bo'lgan odam o'zida individ sifatlarini saqlab qolishi mumkin, lekin u shaxs bo'lolmaydi. SHuning uchun muloqotning shaxs taraqqiyotidagi ahamiyatini tasavvur qilish uchun uning funktsiyalarini taxlil qilamiz.

Har qanday muloqotning eng elementar funksiyasi - suhbatdoshlarning o'zaro *bir - birini tushunishlarini* taminlashdir. Bu o'zbeklarda samimiy salom - alik, ochiq yuz bilan kutib olishdan boshlanadi. O'zbek xalqining eng nodir va buyuk xislatlaridan biri ham shuki, uyiga birov kirib kelsa, albatta ochiq yuz bilan kutib oladi, ko'rishadi, so'rashadi, xol - ahvol so'raydi. SHunisi xarakterliki, tazyaga borgan chog'da ham ana shunday samimiyatli qabulni xis qilamiz. Bu kabi birlamchi kontakt usullari boshqa millat va xalqlarda ham bor, yani bu jihat milliy o'ziga xoslikka ega.

Uning **ikkinchi** muhim funksiyasi ijtimoiy tajribaga asos solishdir. Odam bolasi faqat odamlar davrasida ijtimoiylashadi, o'ziga zarur insoniy xususiyatlarni shakllantiradi. Odam bolasining yirtqich hayvonlar tomonidan o'g'rilanib ketilishi, so'ng malum muddatdan keyin yana odamlar orasida paydo bo'lishi faktori shuni ko'rsatganki, "mauglilar" biologik mavjudot sifatida rivojlanaveradi, lekin ijtimoiylashuvda ortda qolib ketadi. Bundan tashqari, bunday xolat boladagi bilish qobiliyatlarini ham cheklashi ko'plab psixologik eksperimentlarda o'z isbotini topdi.

Muloqotning yana bir muhim vazifasi - u odamni u yoki bu faoliyatga hozirlaydi, ruhlantiradi. Odamlar guruhidan uzoqlashgan, ular nazaridan qolgan odamning qo'li ishga ham bormaydi, borsa ham jamiyatga emas, balki faqat o'zigagina manfaat keltiradigan ishlarni qilishi mumkin. Masalan, ko'plab tadqiqotlarda izolyasiya, yani odamni yolg'izlatib qo'yishning uning ruhiyatiga tasiri o'rganilgan. Masalan, uzoq vaqt termokamerada bo'lgan odamda idrok, tafakkur, xotira, xissiy xolatlarning buzilishi qayd etilgan. Lekin ataylab emas, taqdir taqozosi bilan yolg'izlikka mahkum etilgan odamlarning maqsadli faoliyatlar bilan o'zlarini band etishlari u qadar katta salbiy o'zgarishlarga olib kelmasligini ham olimlar o'rganishgan. Lekin baribir har qanday yolg'izlik va muloqotning etishmasligi odamda muvozanatsizlik, xissiyotga beriluvchanlik, xadiksirash, havotirlanish, o'ziga ishonchsizlik, qayg'u, tashvish xislarini keltirib chiqaradi. SHunisi qiziqki, yolg'izlikka mahkum bo'lganlar malum vaqt o'tgach ovoz chiqarib, gapira boshlasharkan. Bu avval biror ko'rgan yoki his qilayotgan narsasi xususidagi gaplar bo'lsa, keyinchalik nimagadir qarab gapiraverish ehtiyoji paydo bo'lar ekan. Masalan, bir M.Sifr degan olim ilmiy maqsadlarini amalga oshirish uchun 63 kun g'or ichida yashagan ekan. Uning keyinchalik yozishicha, bir necha kun o'tgach, u turgan erda bir o'rgimchakni ushlab oladi va u bilan dialog boshlanadi. "Biz, deb yozadi u, shu hayotsiz g'or ichidagi tanho tirik mavjudotlar edik. Men o'rgimchak bilan gaplasha boshladim, uning taqdiri uchun qayg'ura boshladim..."

Shaxsning muloqotga bo'lgan ehtiyojining to'la qondirilishi uning ish faoliyatiga ham tasir ko'rsatadi. Odamlar, ularning borligi, shu muhitda o'zaro gaplashish imkoniyatining mavjudligi fakti ko'pincha odamni ishlash qobiliyatini ham oshirarkan, ayniqsa, gaplashib o'tirib qilinadigan ishlar, birgalikda yonma - yon turib bajariladigan operasialarda odamlar o'z oldida turgan hamkasbiga qarab ko'proq, tezroq ishlashga kuch va qo'shimcha iroda topadi. To'g'ri, bu hamkorlikda o'sha yonidagi odam unga yoqsa, ular o'rtasida o'zaro simpatiya hissi bo'lsa, unda odam ishga "bayramga kelganday" keladigan bo'lib qoladi. SHuning uchun ham amerikalik sosiolog hamda psixolog Jon Moreno asrimiz boshidayoq ana shu omilning unumdorlikka bevosita tasirini o'rganib, sosiometrik texnologiyani, yani so'rovnoma asosida bir - birini yoqtirgan va bir - birini inkor qiluvchilarni aniqlagan va sosiometriya metodikasiga asos solgan edi.

Shunday qilib, muloqot odamlarning jamiyatda o'zaro hamkorlikdagi faoliyatlarining ichki psixologik mexanizmini tashkil etadi. qolaversa, hozirgi yangi demokratik munosabatlar sharoitida turli ishlab chiqarish qarorlarini yakka tartibda emas, balki kollegial - birgalikda chiqarish ehtiyoji paydo bo'lganligini hisobga olsak, odamlarning muomala madaniyati va muloqot texnikasi mehnat unumdorligi va samaradorlikning muhim omillaridandir.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Muloqot deganda nimani tushunasiz?
2. Muloqotning vaziflari nimalardan iborat?

### 3. Muloqotning shaxs taraqqiyotidagi ahamiyati?

#### **3-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga muloqot, muloqotning psixologik ta'sir vositalari, suhbatdoshlarning bir-birlariga bo'lgan qiziqishlari haqida tushuncha berish.

#### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. Muloqotning psixologik ta'sir vositalari bilan tanishadi.
2. Ta'sirning tashabbuskori, ta'sirning adresatini farqlaydi.

#### **3-savol bayoni:**

Odamlar bir - birlari bilan muomalaga kirishar ekan, ularning asosiy ko'zlagan maqsadlaridan biri - o'zaro bir - birlariga tasir ko'rsatish, yani fikr - g'oyalari ko'ndirish, xarakterga chorlash, ustanovkalarni o'zgartirish va yaxshi taassurot qoldirishdir. *Psixologik tasir* - bu turli vositalar yordamida insonlarning fikrlari, hissiyotlari va xatti - harakatlariga tasir ko'rsata olishdir.

Ijtimoiy psixologiyada psixologik tasirning asosan uch vositasi farqlanadi.

**1. Verbal tasir** - bu so'z va nutqimiz orqali ko'rsatadigan tasirimizdir. Bunday asosiy vositalar so'zlardir. Malumki, nutq - bu so'zlashuv, o'zaro muomala jarayoni bo'lib, uning vositasi - so'zlar hisoblanadi. Monologik nutqda ham, dialogik nutqda ham odam o'zidagi barcha so'zlar zahirasidan foydalanib, eng tasirchan so'zlarni topib, sherigiga tasir ko'rsatishni hojlaydi.

**2. Paralingvistik tasir** - bu nutqning atrofidagi nutqni bezovchi, uni kuchaytiruvchi yoki susaytiruvchi omillar. Bunga nutqning baland yoki past tovushda ifodalanayotganligi, artikulyasiya, tovushlar, to'xtashlar, duduqlanish, yo'tal, til bilan amalga oshiriladigan xarakterlar, nidolar kiradi. SHunga qarab, masalan, do'stimiz bizga biror narsani vada berayotgan bo'lsa, biz uning qay darajada samimiyligini bilib olamiz. Kuyib - pishib, ochiq yuz va dadil ovoz bilan "Albatta bajaraman!", desa ishonamiz, albatta.

**3. Noverbal tasirning** manosi "nutqsiz"dir. Bunga suhbatdoshlarning fazoda bir - birlariga nisbatan tutgan o'rinlari, xolatlari (yaqin, uzoq, intim), qiliqlari, mimika, pantomimika, qarashlar, bir - birini bevosita xis qilishlar, tashqi qiyofa, undan chiqayotgan turli signallar (shovqin, hidlar) kiradi. Ularning barchasi muloqot jarayonini yanada kuchaytirib, suhbatdoshlarning bir - birlarini yaxshiroq bilib olishlariga yordam beradi. Masalan, agar uchrashuvning dastlabki daqiqalarida o'rtog'ingiz sizga qaramay, atrofga alanglab, "Ko'rganimdan biram xursandman", desa, ishonasizmi?

Muloqot jarayonidagi xarakterli narsa shundaki, suhbatdoshlar bir - birlariga tasir ko'rsatmoqchi bo'lishganda, dastavval nima deyish, qanday so'zlar vositasida tasir etishni o'ylar ekan. Aslida esa, o'sha so'zlar va ular atrofidagi xarakterlar muhim rol o'ynarkan. Masalan, mashhur amerikalik olim Megrabyan formulasiga ko'ra, birinchi marta ko'rishib turgan suhbatdoshlardagi taassurotlarning ijobiy bo'lishiga gapirgan gaplari 7%, paralingvistik omillar 38%, va noverbal xarakterlar 58% gacha tasir qilarkan. Keyinchalik bu munosabat o'zgarishi mumkin albatta, lekin xalq ichida yurgan bir maqol to'g'ri: "Ust - boshga qarab kutib olishadi, aqlga qarab kuzatishadi".

Muloqotning qanday kechishi va kimning ko'proq tasirga ega bo'lishi sheriklarning rollariga ham bog'liq. **Tasirning tashabbuskori** - bu shunday sherikki, unda ataylab tasir ko'rsatish maqsadi bo'ladi va u bu maqsadni amalga oshirish uchun barcha yuqorida takidlangan vositalardan foydaladi. Agar boshliq ishi tushib, biror xodimni xonasiga taklif etsa, u o'rnidan turib

kutib oladi, iltifot ko'rsatadi, xol - ahvolni ham quyuproq so'raydi va so'ngra gapning asosiy qismiga o'tadi.

**Tasirning adresati** - tasir yo'naltirilgan shaxs. Lekin tashabbuskorning suhbatga tayyorgarligi yaxshi bo'lmasa, yoki adresat tajribaliroq sherik bo'lsa, u tashabbusni o'z qo'liga olishi va tasir kuchini qayta egasiga qaytarishi mumkin bo'ladi.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Muloqotning necha xil shakllari mavjud?
2. Verbal ta'sir deganda nimani tushunasiz?
3. Paralingvistik ta'sir nima?
4. Ta'sirning tashabbuskori va ta'sirning adresati tushunchalarini izohlang?

#### **4-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga muloqot va unga o'rgatish muammolari, samarali tinglash texnikasi, muloqot madaniyati haqida tushuncha berish.

#### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. Muloqatchanlik sifatlarini shakllantirish yo'llarini o'rganadi.
2. Tinglashning psixoterapevtik xususiyatini asoslaydi.

#### **4-savol bayoni:**

Oxirgi yillarda "professionalizm" tushunchasi tez-tez ishaltiladigan bo'lib qoldi. Chunki jamiyatda tub islohotlarni amalga oshirish, mehnat unumdorligini "inson omili"ni takomillashtirish hisobiga oshirish davr talabi bo'lib qoldi. Ayniqsa, odamlarni boshqarish sohasidagi professionalizmga katta etibor qaratilmoqda. Juda ko'pchilik mutaxassislar barcha bajaradigan funksiyalari orasida odamlar bilan til topishish, ularga tasir ko'rsatish, ular faoliyatini to'g'ri tashkil qilish va boshqarish eng murakkablaridan ekanligini etirof etmoqdalar. Odamlar bilan normal munosabatlarni o'rnata olmaslik, ayniqsa, biznes sohasida amaliy sheriklarning xolatlari, kutishlarini aniqlay olmaslik, o'z nuqtai nazariga o'zgalarni professional tarzda ko'ndira olmaslik, "birov"ni, uning ichki kechinmalari va o'ziga bo'lgan munosabatini aniq tasavvur qila olmaslik amaliy psixologiyada **kommunikativ uquvsizlik**, yoki **diskommunikasiya** xolatini keltirib chiqaradi. Bunda odamlar oddiy til bilan aytganda, bir-birlarini tushunolmay qoladilar, shuning oqibatida pishib turgan loyiha yoki yaxshi reja amalga oshmasligi, bir necha oylarga cho'zilib ketishi mumkin.

Shuning uchun ham hozirgi zamon ijtimoiy psixologiyasining tadbqiqiy yo'nalishida, boshqaruv psixologiyasida katta yoshli odamlarni kommunikativ bilimdonlikka o'rgatish, ularda zarur kommunikativ malakalarni hosil qilishga katta ahamiyat berilmoqda. Har bir korxonada, xususiy firma yoki davlat muassasasini boshqaruvchi menedjer, rahbar tayyorlash muammosi ana shu rahbarlarni, boshqaruvchilarni psixologik jihatdan odamlar bilan ishlashga o'rgatish muammosini chetlab o'tolmaydi. Umuman, hozirgi davrda har qanday mutaxassis - vrach, muxandis, o'qituvchi, iqtisodchi, agronom, quruvchi, jurnalist, madaniyatshunos yoki boshqalar ham kommunikativ malakalarga ega bo'lmaguncha, bozor munosabatlari sharoitida tezda jamoaga kirishib, ko'pchilik bilan til topishib, o'z professional mahoratini ko'rsata olmaydi. Har bir ziyoli inson boshqalar bilan hamkorlik qilish mahorati va sanati ega bo'lishi kerak.

Bu vazifa odamlarni muomala va muloqot etikasiga o'rgatishni har qachongidan ham dolzarb qilib qo'yimoqda. To'g'ri, muloqotga kirishish - ijtimoiylashuv jarayonida barcha sifatlardan oldinroq shakllanadigan



qobiliyatlardan, u tabiiy va hayotiy narsa. Bola tili juda yaxshi chiqib ulgurmay, atrofidagilar bilan aktiv muloqotga kirisha boshlaydi. Lekin masalaning paradoksal tomoni ham shundaki, yillar o'tgan sari ongli, aqlli odam har bir gapini o'ylab gapiradigan, har bir qadamini o'ylab bosadigan bo'lib qoladi, bu uning jamiyatdagi mavqesini belgilovchi vositadir. Bu muloqotga kirishishga ruhan tayyorlanishning ahamiyatini ham odam anglashini taqozo etadi. SHunday qilib, ana shu eng tabiiy va bir qarashda oddiy inson faoliyati shu qadar murakkab va serqirradi, uning mexanizmlarini o'rganish, guruhlarda to'g'ri munosabatlarni tashkil etish va odamlarni samarali muloqotga o'rgatish muammosi bugungi ijtimoiy psixologiyaning muhim masalalaridandir.

Malumki, gaplashayotgan odamlar biri gapiradi, ikkinchisi tinglaydi, eshitadi. Muloqotning samaradorligi ana shu ikki qirraning qanchalik o'zaro mosligi, bir - birini to'ldirishiga bog'liq ekan. Noto'g'ri tasavvurlardan biri shuki, odamni muomala yoki muloqotga o'rgatganda, uni faqat gapirishga, mantiqan asoslangan so'zlardan foydalanib, tasirchan gapirishga o'rgatishadi. Uning ikkinchi tomoni - tinglash qobiliyatiga deyarli etibor berilmaydi. Mashhur amerikalik notiq, psixolog Deyl Karnegi "Yaxshi suhbatdosh - yaxshi gapirishni biladigan emas, balki yaxshi tinglashni biladigan suhbatdoshdir" deganda aynan shu qobiliyatlarning insonlarda rivojlangan bo'lishini nazarda tutgan edi.

Mutaxassislarning aniqlashlaricha, ishlayotgan odamlar vaqtining 45%i tinglash jarayoniga ketar ekan, odamlar bilan doimiy muloqotda bo'ladiganlar 35-40 % oylik maoshlarini odamlarni "**tinglaganlari**" uchun olarkanlar. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, kommunikasiyaning eng qiyin sohalaridan hisoblangan tinglash qobiliyati odamga ko'proq foyda keltirarkan.

Shuning uchun bo'lsa kerak, nemis faylasufi A. Shopengauer "Odamlarni o'zingiz to'g'ringizda yaxshi fikrga ega bo'lishlarini xohlasangiz, ularni tinglang" deb yozgan ekan. Darhaqiqat, agar siz kuyunib gapirsangizu, suhbatdoshingiz sizni tinglamasa, boshqa narsa bilan ovora bo'laversa, undan ranjiysiz, nafaqat ranjiysiz, balki u bilan aloqani ham uzasiz. O'qituvchi gapirayotgan paytda uni tinglamaslik odobsizlikning eng keng tarqalgan ko'rinishi deb baholanishini bilasizmi?

Nima uchun biz ko'pincha yaxshi gapiruvchi, so'zlovchi bo'la olamiz-u, yaxshi tinglovchi bo'la olmaymiz? Psixologlarning fikricha, asosiy xalaqit beruvchi narsa - bu bizning o'z fikr - o'ylarimiz va xohishlarimiz og'ushida bo'lib qolishimizdir. SHuning uchun ham bazan rasman sherigimizni tinglayotganday bo'lamiz, lekin aslida hayolimiz boshqa erda bo'ladi. Tinglashning ham xuddi gapirishga o'hshash texnikasi, usullari mavjud. Ularning turi ham ko'p, lekin asosan biz kundalik hayotda uning ikki usulini qo'llaymiz: *so'zma-so'z qaytarish* va *boshqacha talqin etish*. Birinchisi, suhbatdosh so'zlarining bir qismini yoki yaxliticha qaytarish orqali, sherikni qo'llab - quvvatlashni bildiradi. Ikkinchi usul esa - sherigimiz so'zlarini tinglab, undagi asosiy g'oyani muxtasar, o'zimizning talqinimizda ifoda etish. Ikkala usul ham sherik uchun muhim, chunki u sizning tinglayotganingizni, xattoki, undagi g'oyalarga qarshi emasligingizni bildiradi. Bunday tashqari, biz yaxshi tinglayotgan bo'lib, "Yo'g'e?", "Nahotki?", "Qara-ya?", "Yasha!" luqmalari bilan ham suhbatdoshimizni gapirishga, yanayam o'z fikrlarini oydinlashtirishga chaqirib turamiz.

Demak, aslida bizdagi gapirayotgan shaxs etakchi, u so'hatning mutloq xokimi, degan tasavvur unchalik to'g'ri emas. Yaxshi tinglashda ham shunday

kuch borki, u soʻhbatdoshni Sizga juda yaqinlashtiradi, ishonchni tugʻdiradi. Chunki muloqot jarayonidagi eng qimmatli narsa - bu axborotning oʻzi. Tinglayotgan odam manili, yaxshi dialogdan faqat yaxshi, foydali malumot oladi. Gapirgan esa aksincha, oʻzidagi borini berib, gapirmaydigan soʻhbatdoshdan “teskari aloqani” olib ulgurmay, hech narsasiz qolishi ham mumkin. SHuning uchun muloqotga oʻrgatishning muhim yoʻnalishlaridan biri - odamlarni faol tinglashga, bunda barcha paralingvistik va noverbal omillardan oʻrinli foydalanishga oʻrgatishdir.

Professional tinglash texnikasiga quyidagilar kiradi:

■ *aktiv xolat*. Bu - agar kreslo yoki divan kabi mebel boʻlsa, unga bermalol yastanib yoki yotib olmaslik, suhbatdoshning yuzidan tashqari joylariga qaramaslik, mimika, bosh chayqash kabi xarakterlar bilan uning har bir soʻziga qiziqayotganligingizni bildirishni nazarda tutadi;

■ *suhbatdoshga samimiy qiziqish bildirish*. Bu nafaqat suhbatdoshni oʻziga jalb qilib, balki keyin navbat kelganda oʻzining har bir soʻziga uni ham koʻndirishning samarali yoʻlidir.

■ *oʻychan jimlik*. Bu suhbatdosh gapirayotgan paytda yuzda masuliyat bilan tinglayotganday tasavvur qoldirish orqali oʻzingizning suhbatdan manfaatdorligingizni bildirish yoʻli.

Agar biz suhbatdoshimizni yaxshi, diqqat bilan tinglasak, bu bilan biz unda oʻz - oʻziga xurmatni ham tarbiyalaymiz. Demak, tinglash jarayoni koʻpchilik tasavvur qilgani kabi unchalik passiv jarayon emas ekan. Uning muloqotning samarali boʻlishidagi ahamiyati nihoyatda katta. Chunki tinglash qobiliyati gapiruvchini ilhomlantiradi, uni ruhlantiradi, yangi fikrlar, gʻoyalarning shakllanishiga sharoit yaratadi. SHuning uchun maruzachi professorning har bir chiqishi va maruzasi agar talabalar tomonidan diqqat bilan tinglansa, bu pedagogik muloqotdan ikkala tomon ham teng yutadi.

Agar muloqot jarayonida ishtirok etuvchi ikki jarayon - gapirish va tinglashning faol oʻzaro tasir uchun teng ahamiyatini nazarda tutsak, bu jarayon qatnashchilarining psixologik savodxonligi va muloqot texnikasini egallashining ahamiyatini anglash qiyin boʻlmaydi. SHuning uchun ham ijtimoiy psixologiyada odamlarni samarali muloqotga ataylab oʻrgatishga juda katta etibor beriladi. Bu boradagi fanning oʻz uslubi boʻlib, uning nomi **ijtimoiy psixologik trening** (IPT) deb ataladi. IPT - muloqot jarayoniga odamlarni psixologik jihatdan hozirlash, ularda zarur kommunikativ malakalarni maxsus dasturlar doirasida qisqa fursatda shakllantirishdir. Eng muhimi IPT mobaynida odamlarning muloqot borasidagi bilimdonligi ortadi.

**Amaliy muloqot treningi** - IPTning bir koʻrinishi boʻlib, u yoki bu professional faoliyatni amalga oshirish jarayonida zarur boʻladigan kommunikativ malaka, koʻnikma va bilimlarni hosil qilishga qaratilgan tadbirdir. Guruh va jamoalarda muloqot treningi vositasida muzokaralar olib borish, ish yuzasidan hamkorlik qilish yoʻl - yoʻriqlarini birgalikda topish, katta auditoriya oldida soʻzlashga oʻrgatish, majlislar oʻtkazish, janjalli, konfliktli xolatlarda oʻzini toʻgʻri tutish malakalari hosil qilinadi. Bunday asosiy narsa - trening qatnashchilari ongiga birovlarini tushunish, oʻzini oʻzga oʻrniga qoʻya olish, boshqalar manfaatlarini bilan oʻzini uyğunlashtira olish gʻoyasini singdirishdir. Treninglar mobaynida *guruhiy munozaralar, rolli oʻyinlarning* eng optimal variantlari sinab, mashq qilinadi.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Muloqotning texnikasi muammosi?
2. Tinglash, uning psixologik mohiyati va texnikasi?

### 3. Samarali muloqot sirlari Insoniy munosabatlar etikasi va psixologiyasi?

#### **Mavzu bo'yicha yechimini kutayotgan ilmiy muammolar:**

1. Faol tinglovchi bo'lish mexanizmlarini o'rganish.
2. Muloqotning psixologik vositalari va darajalarini farqlash.
3. Muloqot va unga o'rgatish muammolarini echish.
4. Amaliy muloqot treninglarini o'tkazish.

#### **7-mavzu: Guruhlarda ijtimoiy faoliyatni tashkil etish. Guruhlarning turlari. Guruhiy o'zaro moslik, liderlik va konforizm hodisalari**

##### **R e j a :**

1. Shaxs va guruh.Referent guruh
2. Guruhlarning turlari
3. Guruh o'lchamlari va uning tizimi
4. Jamoalarda psixologik o'zaro moslik

##### **Tayanch so'z va iboralar:**

*Shaxs, guruh, referent guruh, qiyosiy guruh, rasmiy guruh, norasmiy guruh, jamoa, agregatsiya, kichik guruh, katta guruh, o'zaro moslik, guruh o'lchamlari, psixologik muhit.*

##### **Mavzuga oid muammolar:**

- Katta guruhlarning psixologik xususiyatlari va mazmuni.
- Kichik guruhlarning hajmi va o'lchaminining ta'siri .
- Kichik guruhlar klassifikatsiyasining mazmuni.

##### **1-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga guruh sharoitida shaxsning shaxslararo munosabatga kirishishi, guruhlar, referent guruhlar haqida tushuncha berish.

##### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. Shaxsga ijtimoiy guruhlarning ta'sirini o'rganish.
2. Referent guruhlarning shaxs taraqqiyotiga ta'sirini bilish.

##### **1-savol bayoni:**

Har bir shaxs o'z faoliyatini turli guruhlar sharoitida yoki turli guruhlar ta'sirida amalga oshiradi. Chunki jamiyatdan chetda qolgan yoki insonlar guruhiga umuman qo'shilmaydigan individning o'zi yo'q, inson jamiyatda yashar ekan, u doimo turli o'ziga o'hshash shaxslar bilan muloqotda, o'zaro ta'sirda bo'ladi, bu muloqot jarayonlari esa doimo kishilar guruhida ro'y beradi.

Psixologik ma'noda **guruh** – bu umumiy belgilar, umumiy faoliyat, muloqot hamda umumiy maqsad asosida birlashgan kishilar uyushmasidir. Demak, odamlar guruhi tashkil topishi uchun albatta qandaydir umumiy maqsad yoki tilaklar, umumiy belgilar bo'lishi shart. Masalan, talabalar guruhi uchun umumiy narsalar ko'p: o'quv faoliyati, bilim olish, yoshlarga xos birliklar (o'spirin yoshlar), ma'lum o'quv yurtida ta'lim olish istagi va hokazo. Ko'chada biror tasodif ro'y berganligi uchun to'plangan kishilar uchun ham umumiy bo'lgan narsa bor – bu qiziquvchanlik bo'lib o'tgan hodisaga guvohlik, unga umumiy munosabatdir.

Guruhni alohida shaxslar tashkil etadi, lekin har bir guruh psixologiyasi uni tashkil etuvchi alohida shaxslar psixologiyasidan farq qiladi va o'ziga xos qonuniyatlariga bo'ysunadi. Ayni shu qonuniyatlarni bilish esa turli tipli

guruhlargi boshqarish va ana shu guruhlarni tashkil etuvchmilarni tarbiyalashning asosiy mezonidir.

Ijtimoiy psixologiyada **referent guruh** tushunchasi ham bor. Bu tushuncha fanga birinchi marta amerikalik tadqiqotchi G.Xaymen tomonidan 1942 yilda kiritilgan edi. U o`z tadqiqotlarida shuni isbot qildiki, ma'lum bo`lishicha, guruh a'zolari uchun shu guruh ichida yoki boshqa doiralarda shunday shaxslar guruhi mavjud bo`lar ekanki, u o`z xatti-harakatlari, fikrlari va yo`nalishlarida o`sha guruh a'zolariga ergashish, ularni tanqidsiz qabul qilishga moyil hamda tayyor bo`lar ekan. Shunday shaxslar guruhi referent guruh nomini oldi. O`quvchi uchun bunday guruh rolini maktabdagi bir necha o`qituvchilar, otasi yoki onasi, yaqin do`sti yoki qarindoshlaridan kimdir o`ynashi mumkin. Shunisi xarakterliki, shaxs doimo shu guruhga ergashadi, uni qadrlaydi, u bilan muloqotda bo`lishga intiladi. Rus psixologlari bu guruhni odatda shaxs uchun mavjud haqiqiy guruh (a'zolik guruhi) tarkibida yoki unga qarshi bo`lgan guruh sifatida qaraydilar. Nima bo`lganda ham ana shunday guruhning mavjudligi shaxs uchun ahamiyatli bo`lib, uning xulq-atvori uchun etalon hisoblanadi. Tadqiqotchi yoki tarbiyachining vazifasi, ana shu guruhni aniqlay olish va aniqlagandan so`ng nima uchun aynan shu guruh referent rolini o`ynaganini bilish muhimdir. Referent guruhga qarab shaxsga baho berish, uning xulq-atvorini bashorat qilish mumkin.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Guruh deb nimaga aytiladi?
2. Referent guruh qanday guruh hisoblanadi?
3. Referent guruhning turlarini sanang?

#### **2-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga gurularning turlari, agregatsiya, guruhlarning vazifalari haqida tushuncha berish.

#### **Identiv o`quv maqsadi:**

1. Guruh turlarini o`rganish.
2. Guruh funktsiyalarini farqlash.

#### **2-savol bayoni:**

Kundalik hayotda shaxs muloqotda bo`ladigan, vaqtini birgalikda o`tkazadigan kishilar guruhi ham turli xil bo`ladi. Masalan, agar odamlar ko`chada tasodifiy hodisani tomoshabini bo`lib turishgan bo`lsa, ularni psixologiyada tilida guruh emas, **agregatsiya (olomon)** deb atashadi. Haqiqiy guruh uchun o`sha odamlarning barchasiga aloqador umumiy faoliyat va hamkorlik qilish, bir-birlariga ta'sir ko`rsatish imkoniyati bo`lishi kerak.

Guruhlarning turlari ko`p, shuning uchun ham ularni turli olimlar turlicha klassifikatsiya qiladilar. Bizning nazarimizda, G.M.Andreevaning "Ijtimoiy psixologiya" darsligidagi klassifikatsiya guruhlarning asosiy turlarini o`z ichiga qamrab olgan. U har qanday kishilar guruhini avvalo **shartli** va **real guruhlarga** bo`ladi. Real guruhlar aniq tadqiqot maqsadlarda to`plangan laboratoriya tipidagi hamda tabiiy guruhlarga bo`linadi. Konkret faoliyat va odamlarning ehtiyojlari asosida tashkil bo`ladigan bunday tabiiy guruhlarning o`zi kishilarning soniga qarab katta, kichik guruhlarga bo`linadi. Katta guruhlar uni tashkil etuvchilarning maqsadlari, fazoviy joylashishlari, psixologik xususiyatlariga qarab uyushgan va uyushmagan turlarga, kichiklari esa o`z navbvtida endi shakllanayotgan – diffuz hamda taraqqiyotning yuksak pog`onasiga ko`tarila olgan jamoa turlariga bo`linadi.

Tarixan kichik guruhlarni **rasmiy** va **norasmiy** turlarga bo'lish qabul qilingan. Bunday bo'linishni amerikalik olim E.Meyo taklif etgan edi. Uning fikricha, rasmiy guruh har bir a'zolarning rasmiy rollarga ega ekanligi, ular mavqeining va guruhda tutgan o'rnining aniqligi bilan xarakterlanadi. Bunday guruhlarda munosabatlar asosan "vertikal" tarzda ro'y berib, guruhning bir yoki bir necha a'zosida "hokimiyat" bo'lganligi uchun ham, ular boshqalarni boshqarish, ularga buyruq, rasmiy ko'rsatmalar berish huquqiga ega bo'ladilar. Rasmiy guruhga misol qilib har qanday birgalikdagi faoliyat maqsadlari asosida shakllangan jamoalarni – ishlab chiqarish brigadasi, talabalar guruhi, sinf o'quvchilari, pedagogik jamoa va boshqalarni olish mumkin.

Rasmiy guruhlardan farqli o'laroq norasmiy guruhlar ham mavjud bo'ladiki, ular asosan stixiyali tarzda, aniq maqsadsiz tarkib topadi va ularda a'zolarning aniq mavqelari, rollari oldindan belgilangan bo'lmaydi. Ko'pincha norasmiy guruh rasmiy guruh tarkibida tashkil topadi va ularni boshqarish ham oldindan belgilangan bo'lmay, odamlar ichidan u yoki bu shaxsiy sifatlari tufayli ajralib chiqqan a'zolar norasmiy rahbarlik rolini bajarishlari mumkin.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Guruh turlarini sanab bering?
2. Agregatsiya nima?
3. Real va shartli guruhlarni farqlang?
4. Rasmiy va norasmiy guruhlar qanday guruhlar hisoblanadi?

#### **3-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga guruh o'lchamlari, uning tizimi, guruhning avtonomlik daradjasi, guruhning uyushganligi haqida tushuncha berish.

#### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. Guruhlarning o'lchami va hajmi bilan tanishish.
2. Guruh maqsadini ajratish.

#### **3-savol bayoni:**

Kichik guruhlar muammosi ijtimoiy psixologiyada eng yaxshi ishlangan va ko'plab ilmiy tadqiqotlar o'tkazilgan ob'ektlardandir. Bu an'ana Amerikada asrimiz boshida o'tkazilgan ko'plab eksperimental tadqiqotlardan boshlangan bo'lib, ularda olimlar oldiga qo'yilgan asosiy muammo shu ediki, individ yakka holda yaxshi ishlaydimi yoki guruhda yaxshiroq samara beradimi, boshqa odamlarning yonida bo'lishi uning faoliyatiga qanday ta'sir ko'rsatadi kabi savollarga aniq ilmiy asoslangan javob topish zaruratidir. Shuni ta'kidlash lozimki, bunday sharoitlarda individlarning o'zaro hamkorligi (**interaksiya**) emas, balki ularning bir vaqtda bir erda birga bo'lganligi faktining (**koaksiya**) ta'siri o'rganildi. Olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, boshqalar bilan hamkorlikda bo'lgan individ faoliyatining tezligi oshadi, lekin harakatlar sifati ancha pasayishi aniqlandi. Bunday ma'lumotlar amerikalik N.Triplett, nemis olimi A.Mayyor, rus olimi V.M.Bexterev, yana bir nemis olimi V.Myode va boshqalarning tadqiqotlarida ham qayd etildi. Bu psixologik hodisa ijtimoiy psixologiyada **ijtimoiy fatsilitatsiya** nomini oldi, uning mohiyati shundan iborat ediki, individning faoliyat mahsullariga uning yonida bo'lgan boshqa individlarning bevosita ta'siri bo'lib, bu ta'sir avvalo sensor kuchayishlar hamda ish-harakatlarning, fikrlashlarning tezligida namoyon bo'ladi. Lekin ayrim eksperimentlarda teskari effekt ham kuzatildi, ya'ni, boshqalar ta'sirida individ reaksiyalaridagi tormozlanish faoliyatining susayishi holatlari kuzatildi. Bu xodisa fanda ingibitsiya nomini oldi. Lekin olingan faktlarning

qandayligidan qat'i nazar, olimlar uchun kichik guruhlar asosiy tadqiqot mavzuiga aylanib qoldi va ular natijasida qator qonuniyatlar ochildi.

Birinchiidan, kichik guruhlarining hajmi, uni tashkil etuvchi shaxslar soni xususida shunday fikrga kelindiki, kichik guruh "diada" ikki kishidan tortib, to maktab sharoitida 30-40 kishigacha deb qabul qilindi. Ikki kishilik guruh deyilganda, avvalo oila – yangi shakllangan oila ko`proq nazarda tutiladi. Lekin samarali o`zaro ta'sir nazarda tutilganda "plyus-munis 7 – 2" kishi nazarda tutiladi. Bunday guruh turli ijtimoiy psixologik tadqiqotlar uchun ham, sotsial psixologik treninglar o`tkazish uchun ham qulay hisoblanadi.

Ikkinchiidan, guruhning o`lchami qanchalik katta bo`lsa, uning alohida olingan shaxslar uchun qadrsizlanib borish xavfi kuchayadi. Ya'ni, shaxsning ko`pchilikdan iborat guruhdan o`zini tortish va uning normalarini buzishga moyilligi ortib boradi.

Uchinchiidan, guruhning hajmi kichiklashib borgan sari shaxslararo o`zaro munosabatlar taranglashib boradi. Chunki, shaxslarning bir-birlari oldida mas'uliyatlarining oshishi va yaqindan bilishlari ularning o`rtasidagi aloqalarda doimo aniqlik bo`lishini talab qiladi. Munosabatlardagi har qanday disbalanslar ochiq holdagi ziddiyatlarni keltirib chiqaradi.

To`rtinchiidan, agar guruh a'zolarining soni toq bo`lsa, ular o`rtasidagi o`zaro munosabatlar juft bo`lgan holdagidan ancha yaxshi bo`ladi. Shundan bo`lsa kerak, boshqaruv psixologiyasida odamlarni biror lavozimlarga saylashda, saylov kompaniyalarida nomzodlarni elektoratga taqdim etishda va umuman rasmiy tanlovlarda guruhdagi odamlar soni toq qilib olinadi.

Beshinchiidan, shaxsning guruh tazyiqiga berilishi va bo`ysunishi ham guruh a'zolarining soniga bo`liq. Guruh soni 4-5 kishi bo`lgunga qadar, uning ta'siri kuchayib boradi, lekin undan ortib ketgach, ta'sirchanlik kamayib boradi. Masalan, ko`chada sodir bo`lgan baxtsiz hodisaning guvohlari soni ortib borgan sari, jabrlanganga yordam berishga intilish, mas'uliyat hissi pasayib boradi.

Bu qonuniyatlarni bilish, tabiiy guruhlarni boshqarish ishini ancha engillashtiradi. Bu qonuniyatlar ayniqsa, maktab pedagoglari va murabbiylar uchun ahamiyatli hisoblanadi. Chunki ular aslida ta'lim-tarbiya jarayonida muayyan kichik guruhlarni tashkil etuvchilarni tarbiyalaydilar, buning uchun esa ular mansub bo`lgan guruh faoliyatini boshqarish, guruh orqali ayrim-alohida shaxsni tarbiyalashni zimmalariga oladilar.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Guruhlardagi odamlar soni qanday bo`linadi?
2. Kichik guruhlar chegarasini aniqlang?
3. Interaktsiya nima?
4. shaxsning guruh tazyiqiga berilishi?

#### **4-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarga guruh hayoti, psixologik moslik, moslik mezonlari, guruhiy qarorlar qabul qilish, tavakkalchilik haqida tushuncha berish.

#### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. Jamoalarda psixologik o`zaro moslik va uning mezonlarini o`rganadi.
2. Gururhiy qarorlar qabul qilishda o`zaro ta'sir, tavakkalchilikni asoslaydi.

#### **4-savol bayoni:**

Guruhda quyidagi ijtimoiy psixologik hodisalar mavjud:ijtimoiy fikr, taqlid, ta`siriga berilish, konformizm. Ijtimoiy - psixologik muhit ko`p jihatdan jamoa a`zolarining sig`ishuvchanligiga bog`liqdir.

Guruhiy mos kelish (sig'ishuvchanlik) fiziologik va psixologik bo'lishi mumkin. Bir kishining mehnat unumdorligini keskin tushiruvchi va bu bilan ikkinchisida toliqishning oshuviga olib keluvchi fiziologik mos kelishning buzilishiga o'tinni qo'lda arralash uchun bir juft ishchi sifatida baquvvat kishi bilan dardchil yigitchani yuborishgani misol bo'la oladi.

Guruhiy psixologik mos kelish psixomotor, emosional - irodaviy xususiyatlariga diqqat va tafakkurdagi farqlariga bog'liqdir. Lekin hammadan ko'ra ko'proq guruh tarkibiga kiruvchi har bir kishining shaxsiy xarakteri xususiyatiga bog'liq bo'lmasligi, ammo, albatta, sig'ishuvchan bo'lishi kerak.

Psixologik muhit vujudga keltirishda aksari guruhga mos kelishga bog'liq bo'lgan ijtimoiy kayfiyat katta ahamiyatga ega. U guruhda bevosita ijobiy yoki salbiy psixologik muhit vujudga keltiradi.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Psixologik moslik deganda nimani tushunasiz?
2. Guruhiy qarorlar qabul qilishda o'zaro ta'sir vositalari?
3. Ijtimoiy psixologik muhit deb nimaga aytiladi?
4. Tavakkalchilik nima?
5. Sotsiometrik texnika va uni amaliyotda qo'llash?
6. Ijtimoiy psixologik o'zaro moslik va uning mezonlari?

#### **Mavzu bo'yicha yechimini kutayotgan ilmiy muammolar:**

1. Guruh turlarini haqida tushunga ega bo'lish.
2. Guruh va jamoalarning psixologik xususiyatlarini farqlash.
3. Guruhlardagi dinamik jarayonlarni aniqlash.
4. Jamoalarni boshqarishning samarali usullarini bilish.
5. Guruhiy faoliyatning samaradorligini oshirish.

### **8-mavzu: Guruh sharoitida zamonaviy o'qitishning pedagogik va psixologik texnologiyalari**

#### **R e j a :**

1. Auditoriya bilan ishlashning ijtimoiy psixologik shartlari.
2. Faol o'qitish metodlari va ularni tashkil etish.
3. Darsda munozara, breynshtorming va treninglarni o'tkazish.
4. Baxs turlari. Yozma baxsni o'tkazish qoidalari.

#### **Tayanch so'z va iboralar:**

*Guruh, auditoriya, monolog, diolog, polilog, faol o'qitish metodlari, sinf sharoiti, «men», erkin mavzu, dars, munozara, trening, breyshtorming, yozma bahs, psixogimnastik mashqlar.*

#### **Mavzuga oid muammolar:**

- Auditoriya bilan ishlashning ijtimoiy psixologik shartlari.
- Guruhlarda o'qitish metodlarini tashkil etishni o'rganish.
- Psixologik trening o'tkazish mazmuni.

#### **1-savol bo'yicha dars maqsadi:**

Talabalarni auditoriya bilan ishlashga o'rgatish, ijtimoiy psixologik shartlari bilan tanishtirish haqida tushuncha berish.

#### **Identiv o'quv maqsadi:**

1. Talabalarni auditoriya bilan ishlashga o'rganish.
2. Pedagogik muloqot shakllarini farqlay olish.

#### **1-savol bayoni:**

Har qanday pedagogik jarayonning asosiy maqsadi — ta'lim oluvchida bilim, malaka va ko'nikmalar hosil qilishdir. Bu narsa ma'lumotlar almashinuvi orqali ro'y beradi. Pedagogik muloqot jarayonidagi ma'lumotlar almashinuvi asosan uch shaklda amalga oshiriladi:

\* **monolog;**

\* **dialog;**

\* **polilog.**

**Monolog** — ma'ruzachi yoki o'qituvchining tinglovchilar yoki o'quvchi-talabalar qarshisiga chiqib nutq so'zlashi, darsni bayon etishidir. Ayni shu usul ta'lim-tarbiya jarayonidagi asosiy vosita ekanligi to'g'risida ongimizga o'rnashib qolgan tasavvur mavjud. Bu xolatda gapiruvchi ma'lumotlarning asosiy tayanch manbai hisoblanadi va faqat undagina faollik talab qilinadi. Monolog egasi o'zi mustaqil tarzda ma'lumot mazmunini tinglovchilarga etkazish va o'z mavqeini ta'kidlash imkoniga ega bo'ladi. Lekin auditoriya, ya'ni tinglovchilar unga nisbatan ancha passiv mavqeda bo'ladilar va bu narsa ma'lumotning faqat kichik bir qisminigina idrok qilish va eslab qolishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun ham o'qituvchi bu kamchilikning oldini olish uchun auditoriyani faollashtirishning boshqa yo'llarini qidirishga majbur bo'ladi.

**Dialog** — o'quv mavzusi yoki muammoni guruh sharoitida o'qituvchi bilan birgalikda va hamkorlikda muhokama qilish yo'lidir. Shuning uchun bu usul tinglovchilarni nafaqat faollashtiradi, balki auditoriyada ijodiy muhitning bo'lishi va fikrlar almashinuvidan har bir ishtirokchining manfaatdorligini ta'minlaydi. Ya'ni, tinglovchilar o'quv jarayonining ob'ektidan uning sub'ektiga aylanadilar.

Dialog jarayonida o'qituvchi bilan o'quvchilar o'rtasida fikrlar almashinuvi, bilimlarni o'zaro muhokama qila olish uchun real sharoit yaratiladi. Lekin dialogni tashkil etishdan avval o'qituvchi auditoriyaning u yoki bu xususda bilimlar va tasavvurlarga ega bo'lishini inobatda olishi zarur, aks xolda o'zaro muloqot samarasiz va mazmunsiz tortishuvga aylanib ketishi mumkin. Dialog jarayonida uni tashkil etgan shaxs auditoriyaning u yoki bu muammo yuzasidan bilimlarini diagnostika qilish va shunga mos tarzda o'z ishini tashkil etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Aynan shu xolat dialogning eng muhim psixologik ahamiyatidir.

**Polilog** — guruh ichidagi munozaradir. U tinglovchilar yoki o'quvchilarning faolligini yanada oshirish, ulardagi ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish maqsadida ishlatiladi. Polilog jarayonida guruh a'zolarining har biri muhokama qilinayotgan masala yuzasidan o'z fikrini bildirish imkoniyatiga ega bo'ladi, o'qituvchi esa ushbu jarayonning tashkilotchisi sifatida o'quvchilar yoki talabalar faoliyatiga bevosita aralashmaydi. Bu usul dars mavzusi ko'proq nazariy xarakterli bo'lib, yangi g'oyalardan ularning amaliy jihatlari keltirib chiqarilishi zarurati bo'lganda qo'l keladi. Lekin bu usul mashg'ulotlar yoki muloqot darslari endi boshlangan paytda o'tkazilishi maqsadga muvofiq emas, chunki polilog uchun o'qituvchi bilan hamkorlikda ishlash tajribasidan tashqari yoshlarga o'sha soha yuzasidan ma'lum bilimlar majmui hamda hamkorlikda ishlash tajribasi zarur. Dialog va polilog texnikasini yaxshi egallagan muallim munozara yoki bahsni samarali tashkil etishga layoqatli bo'ladi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, munozarani samarali tashkil etish qobiliyati o'z-o'zidan shakllanmaydi, buning uchun o'qituvchi umuman munozara metodikalarining mohiyati va uni tashkil etish yo'llarini ilmiy-amaliy jihatdan bilishi kerak.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Pedagogik muloqot qanday muloqot turi hisoblanadi?



2. Dialog nima?
3. Auditoriya bilan ishlashda ijtimoiy psixologik shartlar nimalardan iborat?

### 2-savol bo'yicha dars maqsadi:

Talabalarga faol o'qitish metodlari va ularni tashkil etish usullari, sinfni ruhiy tayyorlash, erkin mavzular, o'qituvchining dars jarayonidagi o'rni haqida tushuncha berish.

### Identiv o'quv maqsadi:

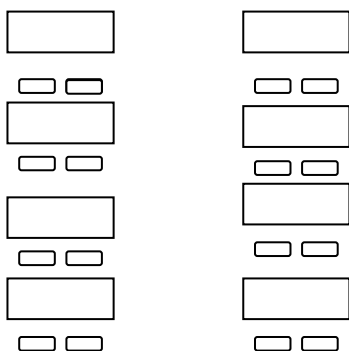
1. Faol o'qitish metodlarini o'rganish.
2. Dars jarayonida faol o'qitish metodlaridan samarali foydalanish.

### 2-savol bayoni:

Faol o'qitish metodlariga eng avvalo bahs va munozara yo'li bilan bilim va malakalar hosil qilish tushuniladi. Bahsning samarali bo'lishi eng avvalo bahslashuvchilarning bir-birlariga nisbatan fazoviy joylashuvlariga bog'liq. Quyida keltirilgan rasmlarda tinglovchi va muzokarada qatnashuvchilarning fazoviy joylashuvlari va ularning psixologik mavqelarining mohiyati keltirilgan.

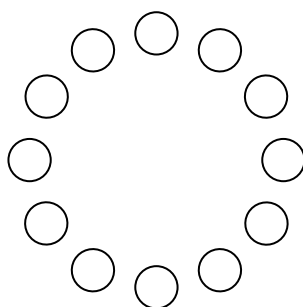
Har bir xolat bahs qatnashuvchilarida o'ziga xos ruhiy tayyorgarlik va mas'uliyat hissini keltirib chiqaradi.

**doska**



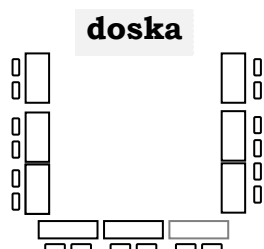
1-rasm. **Sinf sharoiti.** Bu — an'anaviy dars o'tkazish shakli bo'lib, tinglovchilar bir-birlarining yuzlarini ko'rish imkoniyati cheklangan va doska oldidagi o'qituvchiga va u bayon etayotgan mazmunga nisbatan tinglovchilarning mavqelari, mas'uliyati turlicha. Bu sharoitda bahs o'tkazish mumkin emas. Chunki sinfda oxirgi qatorda o'tirgan bola bilan birinchi qatorda o'tirganning darsga munosabati keskin farq qiladi. Tinglovchining psixologik mavqei — «Men» — o'yindan tashqarida».

**doska**



2-rasm. **«Men»—o'yinda»** deb ataluvchi xolat: tinglovchilar doira shaklidagi stol atrofida joylashadilar va o'rtaga tashlangan mavzu yuzasidan erkin fikr almashish, hattoki, ayrim ijtimoiy rollarga ham kirish imkoniyatiga ega bo'ladi, xatto boshlovchi ham «qatorda» o'tiradi. «Ishchanlik o'yinlar» va boshqa

rolli o`yinlar ana shunday sharoitda o`tkazilishi mumkin.



3-rasm. «**Men**—**munozarada**» deb ataluvchi bu xolat ayni bahs-munozaralar o`tkazish uchun qulay, chunki unda shaxs o`z fikrini dadil aytish uchun imkoniyatni his qiladi. Odatda bunday bahslar to`rtburchak stol atrofida uyushtiriladi.

Demak, dars mobaynida o`qituvchi mavzuning xarakteri va u shakllantirish lozim bo`lgan bilim, malaka va fazilatlarga mos tarzda munozara sharoitini tanlashi va shunday keyingina mashg`ulotni boshlashi kerak. Ko`rinib turibdiki, an'anaviy sinfda tashkil etiladigan mashg`ulotlarning samaradorligi deyarli yo`q, chunki ular oldingi qatorlarda o`tirgan tinglovchilarning faolligigagina yo`naltirilgan, qolganlar «o`yindan tashqari» xolatda, bu narsa ularning dars mazmuniga munosabatlarida bevosita aks etadi.

Kichik, tor doiralardagi kompakt guruxlarda uyushtirilgan munozaralarning erkin mavzuli, yo`naltirilgan va aniq stsenariyli disput turlari mavjud bo`lib, bu tanlangan mavzuga va munozara guruhlarining muloqot tajribasiga bog`liqdir («disput» so`zining lug`aviy ma'nosi — «fikrlayapman», «tortishayapman», degan ma'noni bildiradi). Kichik guruhlardagi munozaralardagi asosiy narsa — guruh a'zolarining tanlangan mavzu xususiyatiga qarab, xar biriing o`z fikr mulohazalarini oxirigacha bayon etish imkoniyatlarining borligidir. Bunday guruhda boshlovchi ham qatorda o`tirib, mavzuning echimini batamom xal bo`lmaguncha faol muloqotlarning ishtirokchisi bo`lishi mumkin. Lekin asosiy rol guruhning a'zolariga yuklanganligini va bevosita ajralib chiqqan norasmiy lider asosiy baxs yurituvchi bo`lishi mumkinligini unutmashligi zarur. Bunday gurunglar turli sharoitda ko`pincha bahs ishtirokchilari uchun tabiiy sharoitlarda (masalan, sinfda, talabalar auditoriyalarida, ish xonalarida va b.q.) o`tkazilsa, maqsadga muvofiq bo`ladi.

Agar bahlashuvchilar guruhi odatdagidan kattaroq xajmda (masalan, 30 kishigacha) bo`lsa, unda munozarani uyushtirishning o`ziga xos tomoni bor. Bu holda bahs guruhi shartli ravishda uchga bo`linadi. Birinchi guruh — «fikrlarni jamlovchilar» — generatorlar guruhi deyiladi; ikkinchisi — «tanqidchilar» va uchinchi guruh — «fikrlarni tezlatuvchilar» — katalizatorlar» deb ataladi. Har bir ajralgan guruhning o`ziga xos funktsiyalari bor: «generatorlar» o`rtaga tashlagan muammo yoki bahs mavzusi bo`yicha o`zlaridagi barcha fikrlarni o`rtaga xolis tashlaydilar. Guruh a'zolaridan biri — lider — ularni jamlab, fikrlar ikkiga bo`lingan taqdirda ham ularni umumlashtirib bayon etadi. So`ngra o`yinga «tanqidchilar» kirishadi. Ularning vazifasi — eshitgan fikrlariga tanqidiy munosabat bildirish, ya'ni tanqidiy nuqtai nazardan ular ichidagi «mag`zni» va «puchak» fikrlarni saralash. Shundan keyin vaziyatga qarab, yana so`z «generatorlar»ga yoki «katalizatorlar»ga berilishi mumkin. Bildirilgan fikr va takliflarda mabodo

hisobga olinmay qolgan jihatlar yoki noo`rin fikr bo`lsa, yoki mohiyatan shu mavzuga aloqador bo`lgan, lekin ikkala tomon hisobga olmagan biror jihat aniqlansa, tomonlar diqqatini aynan shunga qaratishi kerak. So`ngra «tezlaturvchilar» bahsni davom ettirishga ruhsat berib, agar uni yakun qilish taqozo qilinsa, ikkala guruhning o`yiniga holis baho bergan holda munozarani to`xtatishi mumkin. Ular ko`pincha ikkala guruh uchun xolis orbitolar — «hakamlar» rolini o`ynaydilar.

Maktabda bir sinf doirasida yoki talabalar guruhida ahloqiy ma'naviy mavzuda baxs uyushtirganda, yuqoridagi usulni qo`llash imkoniyati bo`lsa, suhbatdoshlarning uchburchak shaklidagi berk stol atrofiga o`tirishlari mumkin. Demak, bahslashuvchilarning joylashishlari ham bu o`rinda ma'lum ahamiyat kasb etadi.

Katta guruhlarda bahs yoki munozara uyushtirilganda, boshlovchining roli ayniqsa kattadir. Chunki u har bir guruhdagi tortishuvlar va fikr almashinuvlarning boshida turmog`i kerak bo`lsa, ular faoliyatini maqsadga muvofiq tarzda yo`naltirib turmog`i lozim. Kichik guruhdagidan farqli o`laroq, katta guruhlarda boshlovchi u yoki bu ichki guruxga yon bosmasligi yoki ularni o`zining shaxsiy fikriga majburan ergashtirmasligi kerak. Aks xolda, u o`zining faoliyati bilan boshqalar tashabbusiga salbiy ta'sir ko`rsatishi va bahsning yo`nalishini buzib qo`yishi mumkin. Shuning uchun katta guruhlar uyushtiriladigan munozaranning mavzusi oldindan tanlangan va unga boshlovchi ma'lum ma'noda tayyor bo`lishi shart.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Faol o`qitish metodlari qanday metodlar?
2. Sinf sharoiti - qanday dars shakli hisoblanadi?
3. «Men» - o`yinda» metodini tavsiflang?
4. «Men» - munozarada» metodini izohlang?

#### **3-savol bo`yicha dars maqsadi:**

Talabalarga darsda munozara, breyshtorming va treninglar o`tkazish texnologiyalari haqida tushuncha berish.

#### **Identiv o`quv maqsadi:**

1. Munozara yuritish shakllari bilan tanishish.
2. Metodlarning psixologik mohiyatini ochish.
3. Psixogimnastik mashqlar o`tkazishni o`rganish.

#### **3-savol bayoni:**

Munozaralar yuritishning yana bir shakli borki, uning nomini rus tilida «mozgovaya ataka», inglizchasiga «brain storming» deb ataladi. Bizning tilimizda bu tushunchaning aniq analogik tarjimasini yo`q, lekin uni «miyaga xujum» yoki «fikrlar to`qnashuvi», «fikrlar jangi maydoni» deb atash mumkin. Metodning psixologik mohiyati shundaki, oddiy munozarada baxslashuvchilar ko`proq ongli, asosli fikrlarni bayon etishga harakat qiladilar. Bunda esa baxslashuvchilarga miyaga qanday fikr quyilib kelsa, uni tanqidsiz va asoslamay erkin, «tilga nima kelsa», lekin navbatma-navbat aytish imkoniyati beriladi. Bu narsa ko`proq muammo ancha notanish, savol murakkab yoki noaniq bo`lgan sharoitlarda qo`l keladi. Ya'ni, bunda «erkin assotsiatsiyalar»ga imkon beriladi va oxir oqibat guruxning o`zi ma'lum ratsional «mag`zni» ajratib oladi.

Bu usulni birinchi marta amerikalik olim A. Osborn 30-yillardayoq taklif etgan va bu usul yordamida yirik loyihalarni rejalashtirish va oldindan uning natijalarini bashorat qilishda ma'lum yutuqlarni qo'lga kiritgan edi. Lekin keyinchalik mutaxassislar uni faqat nostandart, o'ziga xos echimi bo'lgan vazifalarni muhokama qilgandagina qo'llash mumkin, degan fikrni bildira boshladilar. Biroq to'g'ri tashkil etilgan breyshtormingning amaliy afzalliklari ko'p. Faqat bunda quyidagi qoidalarga rioya qilish kerak:

Jumlalar juda qisqa bo'lishi kerak, ularning asoslanishi shart emas.

Har qanday jumla yoki fikr tanqid qilinishi mumkin emas, ya'ni fikrlar tanqiddan xolidir.

Mantiqiy fikrlardan ko'ra, fantastik yoki qo'qqisdan, tasodifan miyada paydo bo'lgan fikr muhimroq.

Fikr yoki bildirilgan qisqa mulohaza qayd etiladi.

Bildirilgan fikr yoki g'oyalar u yoki bu ishtirokchiliki, deb ajratilmaydi, ya'ni ular — muallifsizdir.

Fikr yoki yaxshi g'oyalarni tanlash alohida «tanqidchilar» yoki guruhning norasmiy liderlari tomonidan amalga oshiriladi.

Yuqoridagi ta'kidlangan guruh katta bo'lgan sharoitda baxs uyushtirishda ham generator, ya'ni fikrlarni birlamchi jamlovchilarga ushbu usulda ishlashga imkon berish tajribada yaxshi natija beradi. Chunki o'tkazilgan tekshiruvlar va ko'plab sinov mashg'ulotlarining ko'rsatishicha, aynan shu guruhda breyshtorming usulining qo'llanilishi turli-tuman va qarama-qarshi fikrlarning bayon etilishiga sharoit yaratadi. Aks xolda muhim muammolar bo'yicha munozarani boshlash va unda fikrlar rang-barangligiga erishish juda qiyin bo'ladi. Bu usul ayniqsa, kattalar auditoriyasida juda yaxshi samara beradi.

Bahsda ishtirok etish va undan manfaatdorlik hissi har bir ishtirokchida shakllanishi shart va bunda boshlovchi — o'qituvchining roli katta. Amaliy mashg'ulotlarni bahs — munozara shaklida o'tkazilishi bolalarga oldindan aytilishi va ularning tayyorgarlik ko'rishlari uchun savollar berilib qo'yilishi maqsadga muvofiqdir. Bahs ishtirokchilari hayajonlanmasliklari uchun mashg'ulot boshlanishidan avval ularning o'zlarini erkin tutishlari uchun ayrim engillashtiruvchi mashqlar, boshqacha qilib aytganda, psixogimnastik mashqlar o'tkazish tavsiya etiladi. Masalan, ana shu maqsadda o'tkaziladigan psixogimnastik mashqlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

O'qituvchi guruhni aylana shaklida turishlari so'raydi va a'zolarni navbatma-navbat o'rtaga chiqib, guruh bilan xohlagan tarzda, lekin samimiy salomlashishni so'raydi. Keyin guruhdan kimning salomi ko'proq yoqqanini so'raydi.

Guruh a'zolari o'qituvchi atrofida yarim aylana shaklida turishadi. Navbat bilan guruh a'zolari o'rtaga chiqib, hohlagan a'zo bilan so'zsiz, lekin ochiq yuz bilan mimika vositasida salomlashish va biror fikrni bildirishi so'raladi.

Hamma doira shaklida o'tiradi va o'qituvchi olib kelgan koptok navbat bilan muloqot qatnashchilariga otiladi, faqat kinga otilsa, o'sha odamning kuchli, yaxshi bir sifati aytilib, so'ng irg'itiladi. O'qituvchi koptokning albatta har bir kishiga tegishini nazorat qiladi.

Bu kabi mashqlar munozara qatnashchilari o`rtasida o`zaro tanglikning bo`lmasligi va o`z fikrini bayon etayotganda o`qituvchidan tortinmasligi uchun o`ziga xos trening hisoblanadi.

O`qituvchi munozarani boshlar ekan, ishtirokchilar ongiga quyidagilarni etkaza olishi kerak:

a) mashg`ulot har bir ishtirokchiga albatta foydali bo`ladi va ular bir-birlariga yordam berish uchun kelganlar;

b) munozara o`zaro muloqotning bir shakli bo`lib, har bir ishtirokchi bir-biriga ochiq va samimiy munosabatda bo`lsin;

v) munozara ishtirokchilarning o`zaro tajribalarini almashinishlari uchun qulay sharoitdir;

g) fikr bayon etishda kerak bo`lsa tavakkal qilaylik, lekin indamaslik shiorimiz bo`lmasin;

d) munozara paytida ko`p yozish shart emas;

e) agar biror narsa tushunarli bo`lmasa, uni so`rashdan tortinmang;

j) bilgan bilimlarimizni bir-birimizdan ayamaymiz, chunki boshqalar ham bundan manfaatdor bo`lsinlar, «yashiringan bilim-bilim emas»ligini unutmaylik!

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Munozara yuritishning qanday shakllari bor?
2. Metodlarning psixologik mohiyati nimalardan iborat?
3. Breyshtormingni tashkil etishda qanday qoidalarga rioya qilish kerak?
4. Psixogimanstik mashqlarni qanday tashkil etish mumkin?

#### **4-savol bo`yicha dars maqsadi:**

Talabalarga bahs, bahs turlari, bahs o`tkazish usullari, mustaqil fikrlash haqida tushuncha berish.

#### **Identiv o`quv maqsadi:**

1. Bahs turlari va ularni o`tkazish usullarini o`rganadi.
2. Yozma bahs ni o`tkazish qoidalarini asoslaydi.

#### **4-savol bayoni:**

Agar mashg`ulotlar bir-birlarini yaxshi tanimaydigan boshlang`ich guruhlarda boshlangan bo`lsa, «tanishish» mashqlarini o`tkazish, albatta ishni kichik guruhlardan boshlash lozim. Bunda **erkin yo`naltirilmagan bahs** shaklini qo`llash o`rinliroq. Bunda o`qituvchi ishtirokchilarga bir-birlarini yaxshi tanib olsalar, birgalikda harakat qilsalar, umumiy ish uchun manfaatli bo`lgan natijalarga erishish mumkinligini tushuntirishi lozim.

Agar ishtirokchilar biror *yangi ma'lumotlarga ega bo`lish*, murakkabroq masala yuzasidan umumiy nuqtai nazarga ega bo`lish va mantiqiy xulosalarga erishishni maqsad qilgan bo`lsalar, unda dars avvalida o`qituvchi yoki oldindan tayyorgarlik ko`rgan guruh a'zosi ma'ruza qilishi, ma'ruza yuzasidan keyin bahs uyushtirilishi, dars oxirida imkon bo`lsa, o`qituvchi o`zi tayyorlagan tarqatma materiallarini har bir a'zoga berishi kerak. Faollashtiruvchi usullar materiallar qo`lga berilgach, ishga solinadi.

Agar darsning yoki amaliy mashg`ulotning maqsadi tinglovchilardagi *aniq qobiliyatlarni rivojlantirish*, malakalarni oshirish va yangi tajribadan foydalanish bo`lsa, unda bahsning predmeti avvalo tajriba almashinuvga qaratilishi, bunda ayrim mashqlar ham bajarilishi, ularning natijalari tahlil qilinishi, rolli o`yinlarni bajarishgacha olib borilishi kerak. Bunda o`qituvchining roli ancha mas'uliyatli bo`lib, u mashg`ulotgacha konkret

yo`riqnomalarni o`quvchilarga berishi va guruh ishini muntazam kuzatib, nazorat qilib turadi.

Agar munozara darslarining maqsadi — ishtirokchilarning *yangi, mustaqil fikrlarga kelishi*, ularni shaxsiy tajriba va vaziyatlarga bog`lab aytib berishlariga olib kelish bo`lsa, unda o`qituvchi «Men» — munozaradaman» holatida guruhli bahsni kichik guruhlarda tashkil etishi, ularda alohida xolatlar va vaziyatlarning tahliliga barchaning diqqatini qaratishi, ishtirokchilarni turli rollarni tasavvur qilishga majbur qila olishi va oldindan tayyorlab qo`yilgan savolnomalarni dars oxirida tarqatib, shakllangan yangi g`oyani ajratib olishi kerak. Demak, bu shakldagi ish har bir ishtirokchidan puxta tayyorgarlikni va aniq ko`nikmalarni talab qiladi.

Bahs shaklida mashg`ulot o`tkazganda, qabul qilinadigan qarorlarning ahamiyati katta. Qarorlarning samarali bo`lishi uchun quyidagilarni yodda tutish kerak:

- \* mashg`ulot boshlanishidan oldin o`qituvchi tahlil qilinishi lozim bo`lgan muammoni belgilaydi va unga qay tarz-da munosabat bildirilishi lozimligini tushuntiradi;

- \* qisqa bo`lsa-da, bu muammoning oldingi darslarga bog`liqligi, uyga berilgan vazifa, muhokama qilinadigan masalaga oid muhim faktlar esga tushiriladi;

- \* bahs qatnashchilari kichik guruhchalarga (4-5 kishi) bo`linib, mashg`ulot oxirida fikrlar umumlashtirilishi uchun qog`ozlar taxt qilib qo`yiladi;

- \* guruhda ishlash mobaynida bildirilgan fikrlarning afzal va kamchilik tomonlari haqidagi o`z mulohazalarini og`zaki yoki yozma tarzda qarorlar shaklida bayon etadilar;

- \* ish yakunida guruhning vakillari o`z guruhining ishi to`g`risida gapirib, ularni boshqalarniki bilan qiyoslaydi. Zarurat bo`lsa, o`qituvchi har bir guruhning qarorlarini o`zaro qiyoslab, savollarga javob beradi, noaniqroq qarorlarga o`z munosabatini bildiradi.

Pedagogik amaliyotda bahsning mohiyati ko`pincha faqat og`zaki dialoglar va tortishuvlar tarzida tasavvur qilinadi. Lekin og`zaki bahslarning yanada samarali va ta'sirchan bo`lishi uchun yozma bahs shakli ham qo`llaniladi. Bu usul o`quvchilarning berilgan mavzu sohasidagi bilimlarini yanada chuqurlashtirish, munozara madaniyatini oshirish va har bir fikrni asoslash qobiliyatini rivojlantiradi. O`qituvchi esa o`quvchi yoki talabalarning bilimlarini asosli baholash va bilimdonlikni to`la ma'noda tahlil qilish imkoniyatiga ega bo`ladi. Bu usul ayniqsa, milliy g`oya va milliy mafkurani shakllantiruvchi fanlar — ijtimoiy-gumanitar fanlar yuzasidan o`tkazilsa yanada samarali bo`ladi.

O`quvchilar oldindan mavzu bilan tanishtiriladilar, uyga berilgan topshiriqlar orasida qay biri yozma tarzda o`tkazilishi ma'lum qilinadi. Yozma bahs o`tkaziladigan kuni o`qituvchi uni quyidagi tarzda amalga oshiradi:

1. O`qituvchi guruhni ikkiga bo`ladi va ularni alohida qatorlarga o`tqazadi. Har bir guruh mavzu bo`yicha qaysi nuqtai nazarni himoya qilishini ma'lum qiladi. Masalan, birinchi guruh bolalarning aqliy darajalarini muntazam o`lchab turish va shu orqali ta'lim muassasalariga jalb etishni himoya qilsa, ikkinchi guruh — bu fikrni asosli tarzda inkor qiladi.

2. Shundan so`ng o`qituvchi qarama-qarshi guruh a'zolarini juftlaydi va ularga nomeri yozilgan varoqlarni tarqatadi. Har bir ishtirokchiga biror fikrni yozma asoslashga 5 daqiqadan beriladi. Yozma dalillar ravon tushunarli tilda, asosli tarzda yozilishi kerak.

3. Yozilgan varaqchalar qarama-qarshi sheriklarga beriladi. Ular o`z «raqiblari» fikriga qarshi fikrni 8-10 daqiqa mobaynida o`ylab, yozishlari kerak bo`ladi va narigi tomondagi sherigiga beradi.

4. Yozma dalillar almashinuvining bunday tartibi 2-3 marta takrorlanadi, har safar har bir o`quvchi sherigining dalil-isbotini diqqat bilan o`rganib chiqib, javob qaytaradi. Oxirgi raundda o`quvchilarning o`zlariga yakunlash imkoni beriladi va yozma ishlar yig`ib olinadi.

5. O`qituvchi yozma baholarni yakunlashda tomonlarga «?arshi tomonning eng yaxshi dalil-isboti qaysilar bo`ldi?» deb so`raydi va o`quvchilar bilan oldindan kelishgan xolda ular bilimlarini yakka-yakka yoki guruhiy baholaydi.

Yuqorida keltirilgan yozma bahslarni o`tkazish tamoyillari Fred Nyumen materiallari asosida tayyorlandi. O`ylaymizki, bizning sharoitimizda ham bu usullar ancha samara beradi.

#### **Muhokama uchun savollar:**

1. Bahsda samarali ishtirok etish texnologiyalari?
2. Yozma bahslar kerakmi?
3. Yozma bahs o`tkazish tartibi?
4. Munozarali darslarning maqsadi nimalardan iborat?

#### **Mavzu bo'yicha yechimini kutayotgan ilmiy muammolar:**

1. Auditoriya bilan ishlashning ijtimoiy psixologik shartlarini bilish.
2. Faol o`qitish metodlarini tashkil etish.
3. Darslarda treninglarni o`tkazishni o`rganish.
4. Yozma bahs o`tkazish qoidalarini asoslash.

## **2.2. Seminar mashg`ulotlari:**

**1-mavzu: Psixologiya fanining dolzarb vazifalari, predmeti.  
Psixologiyaning zamonaviy metodlari va ularni amaliyotga tadbiq  
etish**

**Reja:**

1. Psixologik bilimlarning har bir inson uchun ahamiyati.
2. Psixologiya fan sifatida, u o`rganadigan hodisalar va qonuniyatlar.
3. Psixologiyaning alohida tarmoqlari va ularning vazifalari.
4. Psixologiya rivojlanayotgan fanlar tizimida.

**Dars maqsadi:** O`tilgan materiallarni mustahkamlash, talabalarni mustaqil fikrlashga o`rgatish.

**O`quv jarayonining mazmuni:** mavzuni bayon etishda pedagogik texnologiyalarni qo`llash.

**Ta`lim jarayonini amalga oshirish texnologiyasi:**

*Metod* – og`zaki bayon etish, o`qituvchi talabalarni o`ziga qaratish

*Shakl* – yakka, juft, ommaviy

*Vosita* – dastur, darslik, doska, ko`rgazmali materiallar

**Kutilayotgan natijalar:** Talabalarning fikrini aniqlashga e'tiborni qaratish, yakka holda o`z fikrini ifodalash.

**Adabiyotlar:**

1. Karimov I.A. O`zbekiston XXI asr bo`sa-asida. – T., 1998.
2. Karimov I.A. Barkamol avlod – O`zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T., 1997.
3. Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. – М., 1986.
4. Гиппенрейтер Ю.В. Введение в общую психологию. Курс лекций. - М., 1996.
5. Годфруа Ж. Что такое психология? - М., 1992, Т. 1.Гл.5
6. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. СПб, 1997
7. Ендольцев Ю.А. Знакомимся с университетом. СПб, 1996
- 8.Климов Э.А. Основы психологии. Учебник. - М., 1997
9. Психология. Под ред. А.А. Крылова, -М., 1998
10. Немов Р.С. Психология. -Кн.1. - М., 1998
11. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. -T., 1994
12. Прикладная социальная психология. Учебное пособие.-М.,1998
13. Практическая психодиагностика.Методики и тесты.-Самара, 1998



## **2-mavzu: Psixologiyada shaxs va jamiyat muammosi. Shaxs va Faoliyat. Shaxsga ta'sir etuvchi psixologik omillar. Shaxs ma'naviyati va duneqarashini shakllantirish**

### **Reja:**

1. Shaxs va ijtimoiy muhit masalasi. Xulq normalari.
2. Ijtimoiy sanksiyalar va shaxs xulqining muvofiqligi.
3. Shaxsning o'z-o'zini anglashi. «Men» obrazi.
4. Shaxs va uning ijtimoiylashuvi omillar.
5. Ijtimoiylashuv o'choqlari va shart-sharoitlari.
6. Ijtimoiylashuv bosqichlari. Shaxs va jamiyat.
7. Shaxs yo'nalishining psixologik tizimi.
8. Shaxs dunyoqarashi.

**Dars maqsadi:** O'tilgan materiallarni mustahkamlash, talabalarni mustaqil fikrlashga o'rgatish, o'qituvchi mahorati haqida tushuncha berish.

**O'quv jarayonining mazmuni:** mavzuni bayon etishda pedagogik texnologiyalarni qo'llash.

### **Ta'lim jarayonini amalga oshirish texnologiyasi:**

*Metod* – og'zaki bayon etish, o'qituvchi talabalarni o'ziga qaratish

*Shakl* – yakka, juft, ommaviy

*Vosita* – dastur, darslik, doska, ko'rgazmali materiallar

**Kutilayotgan natijalar:** Talabalarning fikrini aniqlashga e'tiborni qaratish, yakka holda o'z fikrini ifodalash, o'qituvchi mahorati haqida fikrlar bayoni.

### **Adabiyotlar:**

1. Karimov I.A. Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. - T., 1997
2. Karimov I. A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.- T.,1998
3. Karimov I. A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. - T., 1999
4. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник - М., 1998
5. Бернс Р. В. Я - концепция и воспитание. - М., 1986
6. Ibrohimov A. va boshq. Vatan tuyg'usi. - T.,1996
7. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari.- T., 1994
8. Karimova V. va b.q. Mustaqil fikrlash.- T.: SHarq, 2000
9. Кон И.С. Психология ранней юности. - М., 1989
10. Маерс Д. Социальная психология. - СПб., 1997
11. Моргунов Э. Б. Личность и организация. - М., 1996
12. Муздыбаев К. Психология ответственности. - М., 1983
13. Олпорт Гордон В. Личность в психологии.- М., 1998
14. Психология. Учебник. Под ред А. Крылова. - М., 1998
12. Ядов В.А. Социальная идентичность личности. - М., 1994

### **3-mavzu: Bilish jarayonlari: sezgi, idrok, xotira, diqqat, nutq, tafakkur, hayol. Shaxs va uning tashqi olamni bilish imkoniyatlari**

#### **Reja:**

1. Idrok va boshqa bilish jarayonlari. Sezgi va idrok.
2. Idrokning turlari va namoyon bo`lishi.
3. Idrok qonunlari va uni boshqarish.
4. Xotira va uning inson hayotidagi roli.
5. Xotira jarayonlari: esda saqlash, esga tushirish va eslab qolish.
6. Xotirani o`stirish va tarbiyalash qonunlari.
7. Tushunish va tafakkur qilishning ijtimoiy mohiyati.
8. Tafakkur turlari, shakllari va operatsiyalari.

**Dars maqsadi:** O`tilgan materiallarni mustahkamlash, talabalarni mustaqil fikrlashga o`rgatish, o`tilgan mavzu yuzasidan tushuncha berish.

**O`quv jarayonining mazmuni:** mavzuni bayon etishda pedagogik texnologiyalarni qo`llash.

#### **Ta'lim jarayonini amalga oshirish texnologiyasi:**

*Metod* – og`zaki bayon etish, o`qituvchi talabalarni o`ziga qaratish

*Shakl* – yakka, juft, ommaviy

*Vosita* – dastur, darslik, doska, ko`rgazmali materiallar

**Kutilayotgan natijalar:** Talabalarning fikrini aniqlashga e'tiborni qaratish, yakka holda o`z fikrini ifodalash.

#### **Adabiyotlar:**

1. Брунер Д.С. Психология познания.- М., 1977
2. Вертгеймер М. Продуктивное мышление. - М., 1987
3. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. М., 1960
4. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. СПб, 1997
5. Дюи Д. Психология и педагогика мышления.- М., 1998
6. Емелянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. - Л., 1985.
8. Немов Р.С. Психология. - Кн.1. Общие основы психологии.- М., 1994
9. Психология . Учебник .- Под ред. А.Крылова, - М., 1998
10. Практическая психодиагностика. Методики и тесты.- М., 1999
12. Рогов Э.И. Настольная книга практического психолога в образовании.- М, 1996
- 13.Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - М., 1998

#### **4-mavzu: Shaxsning individual psixologik xususiyatlari**

##### **Reja:**

1. Qobiliyatlar va ularning professional faoliyat bilan bog`liqligi.
2. Qobiliyatlar, layoqat va iqtidor masalalari.
3. Inson qobiliyatlarini rivojlantirish shart-sharoitlari.
4. Temperament va uning tiplari.
5. Temperament va faoliyatning samaradorligi masalasi.
6. Temperament va faoliyatning individual uslubi.
7. Temperament va shaxs: tug`ma va orttirilgan sifatlar.
8. Xarakter va shaxsdagi barqaror sifatlar tushunchasi.
9. Xarakterning psixologik strukturasi.
10. Xarakter tipologiyasi.

**Dars maqsadi:** O`tilgan materiallarni mustahkamlash, talabalarni mustaqil fikrlashga o`rgatish.

**O`quv jarayonining mazmuni:** mavzuni bayon etishda pedagogik texnologiyalarni qo`llash.

##### **Ta'lim jarayonini amalga oshirish texnologiyasi:**

*Metod* – og`zaki bayon etish, o`qituvchi talabalarni o`ziga qaratish

*Shakl* – yakka, juft, ommaviy

*Vosita* – dastur, darslik, doska, ko`rgazmali materiallar

**Kutilayotgan natijalar:** Talabalarning fikrini aniqlashga e'tiborni qaratish, yakka holda o`z fikrini ifodalash.

##### **Adabiyotlar:**

1. Karimov I.A. O`zbekiston XXI asr bo'sag'asida : xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.- T., 1998
2. Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии.- М.,1986
3. Мерлин В.С. Структура личности. Характер, способности, самосознание.- Перм,1990
4. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. - М., 1986
5. Немов Р. С. Психология .- В 2-х кн. Кн.1.- М., 1998
6. Практическая психодиагностика. Методики и тесты.- М., 1999
7. Психология. Учебник.- Под ред. А. Крылова- М., 1998
8. Magnusson, D. Individual development: a holistic, integrated model. In: Examining in context. Perspectives on the ecology of human development. Washington, DC: APA, 1995, pp. 19-60.

## **5-mavzu: Shaxs taraqqiyotining yoshga bog`liq xususiyatlari**

### **Reja:**

1. Yosh davrlari psixologiyasining predmeti va vazifalari.
2. Shaxs psixik taraqqiyotini harakatga keltiruvchi omillar.
3. psixik taraqqiyotning genetik va ijtimoiy omillari.
4. Psixik taraqqiyot jarayonida shaxs va intellektual rivojlanish masalasi.
5. Shaxs psixik rivojlanishini davrlarga bo`lish.
6. O`smirlik davrida shaxsiy sifatlarning shakllanishi omillari.
7. O`spirinlik davri va professional yo`nalish muammosi.
8. Attraktsiya, uning mohiyati va ko`rinishlari.
9. Sevgi va do`stlik hislarining psixologik tabiati.
10. Yoshlarda yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlarni tarbiyalash.

**Dars maqsadi:** O`tilgan materiallarni mustahkamlash, talabalarni mustaqil fikrlashga o`rgatish.

**O`quv jarayonining mazmuni:** mavzuni bayon etishda pedagogik texnologiyalarni qo`llash.

### **Ta'lim jarayonini amalga oshirish texnologiyasi:**

*Metod* – og`zaki bayon etish, o`qituvchi talabalarni o`ziga qaratish

*Shakl* – yakka, juft, ommaviy

*Vosita* – dastur, darslik, doska, ko`rgazmali materiallar

**Kutilayotgan natijalar:** Talabalarining fikrini aniqlashga e'tiborni qaratish, yakka holda o`z fikrini ifodalash.

### **Adabiyotlar:**

1. Karimov I.A. O`zbekiston XXI asr bo'sag'asida : xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.- T., 1998
2. Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии.- М.,1986
3. Мерлин В.С. Структура личности. Характер, способности, самосознание.- Перм,1990
4. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. - М., 1986
5. Немов Р. С. Психология .- В 2-х кн. Кн.1.- М., 1998
6. Практическая психодиагностика. Методики и тесты.- М., 1999
7. Психология. Учебник.- Под ред. А. Крылова- М., 1998
8. Климов Е.А. Психология профессионала. – М., 1996.
9. Эриксон Э. Детство и общество. СПб, 1996.
10. Шадриков В.Д. Духовные способности. 2-е изд. М., 1996.

## **6-mavzu: Shaxs insoniy munosabatlar tizimida**

### **Reja:**

1. Muloqot va shaxslararo munosabatlar psixologiyasi.
2. Muloqotning inson hayotida tutgan o`rni va funktsiyalari.
3. Muloqotning psixologik tizimi.
4. Muloqotning shaxs rivojlanishidagi ahamiyati.
5. Muloqotning texnikasi muammosi. To`g`ri gapirish san'ati.
6. Tinglash, uning psixologik mohiyati va texnikasi.
7. Muloqotning yo shva individual xususiyatlari.
8. Samarali muloqot sirlari.

**Dars maqsadi:** O`tilgan materiallarni mustahkamlash, talabalarni mustaqil fikrlashga o`rgatish.

**O`quv jarayonining mazmuni:** mavzuni bayon etishda pedagogik texnologiyalarni qo`llash.

### **Ta'lim jarayonini amalga oshirish texnologiyasi:**

*Metod* – og`zaki bayon etish, o`qituvchi talabalarni o`ziga qaratish

*Shakl* – yakka, juft, ommaviy

*Vosita* – dastur, darslik, doska, ko`rgazmali materiallar

**Kutilayotgan natijalar:** Talabalarning fikrini aniqlashga e'tiborni qaratish, yakka holda o`z fikrini ifodalash.

### **Adabiyotlar:**

1. Karimov I.A. Barkamol avlod – O`zbekiston kelajagining poydevori. – T., 1997.
2. Axloq-odobga oid Xodis namunalari. – T., 1990.
3. Головин Б.Н. Основы культуры речи. М., 1988.
4. Ibrohimov va boshqalar. Vatan tuyg`usi. – T., 1997.
5. Карнеги Д. Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей. – М., 1990.
6. Климов Е.А. Психология профессионала. – М., 1997.
7. Komilov N. Tasavvur va komil inson ahloqi. T., 1996.
8. Крижанская Ю.С., Третьяков В.П. Грамматика общения. – Л., 1990.
9. Майерс Д. Социальная психология. – М., 1997.
10. Мексон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. – М., 1992.

## **7-mavzu: Guruhlarda ijtimoiy faoliyatni tashkil etish. Guruhlarning turlari. Guruhiy o`zaro moslik, liderlik va konforizm hodisalari**

### **Reja:**

1. Shaxs va guruh muammosi. Guruhlar klassifikatsiyasi.
2. Guruh va jamoalarning psixologik xususiyatlari.
3. Guruhlarda xulq normalari va qadriyatlarining shakllanishi.
4. Guruhlardagi dinamik jarayonlar.
5. Ijtimoiy psixologik o`zaro moslik va uning mezonlari.
6. Sotsiometrik texnika va uni amaliyotda qo`llash.

**Dars maqsadi:** O`tilgan materiallarni mustahkamlash, talabalarni mustaqil fikrlashga o`rgatish.

**O`quv jarayonining mazmuni:** mavzuni bayon etishda pedagogik texnologiyalarni qo`llash.

### **Ta'lim jarayonini amalga oshirish texnologiyasi:**

*Metod* – og`zaki bayon etish, o`qituvchi talabalarni o`ziga qaratish

*Shakl* – yakka, juft, ommaviy

*Vosita* – dastur, darslik, doska, ko`rgazmali materiallar

**Kutilayotgan natijalar:** Talabalarning fikrini aniqlashga e'tiborni qaratish, yakka holda o`z fikrini ifodalash.

### **Adabiyotlar:**

1. Karimov I.A. Barkamol avlod – O`zbekiston kelajagining poydevori. – T., 1997.
2. Axloq-odobga oid Xodis namunalari. – T., 1990.
3. Головин Б.Н. Основы культуры речи. М., 1988.
4. Ibrohimov va boshqalar. Vatan tuyg`usi. – T., 1997.
5. Карнеги Д. Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей. – М., 1990.
6. Климов Е.А. Психология профессионала. – М., 1997.
7. Komilov N. Tasavvur va komil inson ahloqi. T., 1996.
8. Крижанская Ю.С., Третьяков В.П. Грамматика общения. – Л., 1990.
9. Майерс Д. Социальная психология. – М., 1997.
10. Мексон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. – М., 1992.

## **8-mavzu: Guruh sharoitida zamonaviy o`qitishning pedagogik va psixologik texnologiyalari**

### **Reja:**

1. Auditoriya bilan ishlashning ijtimoiy psixologik shartlari.
2. Faol o`qitish metodlari va ularni tashkil etish.
3. Darsda munozara, breyshtorming va treninglarni o`tkazish.
4. Bahs turlari. Yozma bahsni o`tkazish qoidalari.

**Dars maqsadi:** O`tilgan materiallarni mustahkamlash, talabalarni mustaqil fikrlashga o`rgatish.

**O`quv jarayonining mazmuni:** mavzuni bayon etishda pedagogik texnologiyalarni qo`llash.

### **Ta`lim jarayonini amalga oshirish texnologiyasi:**

*Metod* – og`zaki bayon etish, o`qituvchi talabalarni o`ziga qaratish

*Shakl* – yakka, juft, ommaviy

*Vosita* – dastur, darslik, doska, ko`rgazmali materiallar

**Kutilayotgan natijalar:** Talabalarining fikrini aniqlashga e'tiborni qaratish, yakka holda o`z fikrini ifodalash.

### **Adabiyotlar:**

1. Karimov I.A. Barkamol avlod – O`zbekiston kelajagining poydevori. – T., 1997.
2. Axloq-odobga oid Xodis namunalari. – T., 1990.
3. Головин Б.Н. Основы культуры речи. М., 1988.
4. Ibrohimov va boshqalar. Vatan tuyg`usi. – T., 1997.
5. Карнеги Д. Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей. – М., 1990.
6. Климов Е.А. Психология профессионала. – М., 1997.
7. Komilov N. Tasavvur va komil inson ahloqi. T., 1996.
8. Крижанская Ю.С., Третьяков В.П. Грамматика общения. – Л., 1990.
9. Майерс Д. Социальная психология. – М., 1997.
10. Мексон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. – М., 1992.
11. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot. – T.: Universitet, 1999.
12. Karimova V.M. va boshqalar. Mustaqil fikrlash. – T.: Sharq, 2000.
13. Karimova V.M., Sunnatova R. «Mustaqil fikrlash» o`quv qo`llanmasi bo`yicha mashg`ulotlarni tashkil etish uslubiyoti. – T.: Sharq, 2000.
14. Karimova V.M. Auditoriyada bahs-munozarali darslarni tashkil etishning psixologik texnikasi (uslubiy tavsiyalar). – T., 2000.

### **3. Talabalar mustaqil ishlari:**

D.Karnegining “Muomala sirlari” nomli asarini o’qib tahlil qiling va quyidagi saollarga javob tayyorlang:

1. Muloqot deganda nimani tushunasiz?.
2. Muloqotchanlikni qanday tarbiyalash mumki?.
3. Muloqot madaniyati nima?
4. Muloqotda teskari aloqa qanday?
5. Muloqo darajalarida nimalar aks etadi?
6. Pedagogik muloqot deganda nimani tushunasi?
7. Kasbiy-pedagogik muloqotning qanday usullari mavjud?
8. Muloqotning necha xil shakllari mavjud?

Ushbu savollarga javob topganingizdan keyin shu asosda referat tayyorlang. Tayyorlagan referatingizda kirish, referatning maqsadi va vazifalari, asosiy bob (tahlil qilgan savollaringiz asosida) va xulosa qismi bo’lishi lozim. Referat oxirida foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati keltiriladi.

#### **Mustaqil ishni bajarishda foydalanishga tavsiya qilingan adabiyotlar:**

1. Deyl Karnegi. Muomala sirlari. T., «Navro`z» nashriyoti, 1992
2. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot. T., 1999.
3. Karimova V.M., Akramova F. Psixologiya. (ma'ruzalar matni). T., 2000.
4. Karimova V.M. Psixologiya (o`quv qo`llanma). T., 2002.
5. Maxsudova M.A. Muloqot psixologiyasi. T., 2006.

#### **4. Fan bo'yicha nazorat savollari:**

1. Hozirgi zamon psixologiyasining ahvoli, tuzilishi, vazifalari.
2. Psixologiya fanining ilmiy tadqiqot metodlari
3. Psixika va ongning rivojlanishi
4. Ijtimoiy ong va uning shakllari
5. Psixologiyada shaxs tushunchasi
6. Faoliyat va uning shaxs taraqqiyotidagi o`rni
7. Psixologiyada muomala va munosabat masalalari
8. Jamoa va guruhlar tasnifi
9. Shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar
10. Shaxs faolligi va yo`nalganligi
11. Faoliyatning psixologik ta'rifi
12. Faoliyatning tuzilishi. Motiv va maqsadlari
13. Faoliyatning o`zlashtirilishi
14. Faoliyatning asosiy turlari
15. Munosabat va faoliyatning birligi
16. Ijtimoiy munosabatda rollar
17. Guruhlar va ularning tasnifi
18. Psixologiyada shaxs va jamiyat muammosi
19. Shaxs ma'naviyati va dunyoqarashini shakllantirish
20. Shaxsning jamiyatdagi turli sotsial institutlar bilan bog`liqligi
21. Ijtimoiy rollar va ularning oqibatlari
22. Ijtimoiy mavqe, uning ijtimoiy vaziyatlar va shaxsdagi ijtimoiy tasavvurlarga bog`liqligi
23. Sharqona odob va sharqona demokratiya tamoyillari
24. Milliy mafkuraning ma'naviy negizlari
25. Shaxs shakllanishida Milliy, umuminsoniy qadriyatlar



26. Bilish jarayonlari tasnifi
27. Sezgilar psixologiyasi
28. Sezgilar klassifikatsiyasi
29. Idrok psixologiyasi
30. Idrokda individual farqlar
31. Xotira psixologiyasi
32. Xotira xususiyatlari
33. Diqqat psixologiyasi
34. Nutq bilish jarayoni sifatida
35. Nutq turlari
36. Tafakkur haqida tushuncha
37. Tafakkur shakllari
38. Nutq va tafakkur birligi
39. Tafakkur operatsiyalari
40. Tafakkurning yoshga bog`liq xususiyatlari
41. Tafakkur va mustaqil fikrlash shart-sharoitlari
42. Hayol va uning xususiyatlari
43. Hayol va fantaziya
44. Bilish jarayonlarini boshqarish usullari
45. Shaxsning individual psixologik xususiyatlari
46. Temperament va uning tiplari haqida
47. Xarakter va uning tarbiyalanishi haqida
48. Xarakterning yoshga bog`liq xususiyatlari
49. Qobiliyatlarning psixologik strukturasi
50. Qobiliyatlardagi orttirilgan va tug`mat xususiyatlar
51. Shaxs taraqqiyotining yoshga bog`diq xususiyatlari
52. Shaxs psixologiyasi va xarakterning yoshga bog`liqligi
53. Yosh davrlari klassifikatsiyasi
54. Etuklik davrida professional o`shishning ijtimoiy psixologik shart-sharoitlari
55. Shaxslararo munosabatlarning ahamiyati va o`rni
56. Insoniy muomala va muloqotning psixologik vositalari
57. Muloqot faoliyat sifatida
58. Ijtimoiylashuv jarayoni va shaxs shakllanishi
59. Muloqotga o`rgatish masalasi
60. Shaxsning xissiy irodaviy holatlari
61. Hissiyot to`g`risida ma'lumot
62. Iroda, uning tuzilishi, va akti
63. Guruhiy o`zaro moslikning komponentlari va omillari
64. Guruhlarda konforizm masalalari
65. Yosh davrlari krizislari haqida
66. Ijtimoiylashuvning akmeologik xususiyatlari
67. Miya va psixika
68. Ikkinchi signallar sistemasi haqidagi ta'limot
- 69 Psixologiyaning fanlar tizimidagi o`rni va ahamiyati
70. Psixologiya fanining tamoyillari
71. Psixologiyada asosiy metodlar va ulardan foydalanish.
72. Psixologiyaning yordamchi metodlari
73. Shaxs shakllanishining ijtimoiy omillari
74. Ong rivojlanishining shart-sharoitlari
75. Psixologiya fanining tarixi haqida

### **Test savollari:**

#### **1. Psixika va uning namoyon bulish shakllari:**

- A) psixik jarayonlar, psixologik xolatlar, shaxsning temperamenti;
- B) psixik jarayonlar, psixologik xolatlar, shaxs xarakteri;
- V) psixik jarayonlar, psixologik xolatlar, kobilyat;
- G) psixik jarayonlar, psixologik xolatlar, shaxs xususiyatlari.

#### **2. Psixik jarayonlarga nimalar kiradi?**

- A) sezgilar, idrok, emotsiyalar, xarakter, iktidor;
- B) sezgilar, idrok, xotira, tafakkur, xayol, nutk, diqqat;
- V) sezgilar, idrok, tafakkur, emotsiyalar, temperament, diqqat, nutk;
- G) sezgilar, idrok, xotira, tafakkur, diqqat, nutk, kobilyat.

#### **3. Shaxs psixologik xolati nimalarda ifodalanadi?**

- A) emotsiyalar, e'tikod, iroda, kizikuvchanlik, tetiklik, apatiya, bardamlik, ishonchlilik;
- B) emotsiyalar, e'tikod, iroda, mas'uliyat, tetiklik, apatiya, bardamlik, ishonchlilik;
- V) emotsiyalar, e'tikod, iroda, kizikuvchanlik, iktidor, apatiya, bardamlik, ishonchlilik;
- G) emotsiyalar, e'tikod, iroda, kizikuvchanlik, tetiklik, akliy saloxiyat, bardamlik, ishonchlilik.

#### **4. Shaxs individual xususiyatlari tashkil etuvchilariga nimalar kiradi?**

- A) yunalishlar, temperament, kobilyat, motivlar, mas'uliyat;
- B) yunalishlar, temperament, xarakter, kobilyat, motivlar, mas'uliyat, ish uslubi, iktidor;
- V) yunalishlar, temperament, kobilyat, motivlar, mas'uliyat; ish uslubi, iktidor, akliy saloxiyat;
- G) yunalishlar, temperament, xarakter, motivlar, mas'uliyat; ish uslubi, iktidor, akliy saloxiyat.

#### **5. Psixologiyada kulaniladigan asosiy metodlar:**

- A) kuzatish, surok, test, tajriba, urganish, suzlashish;
- B) kuzatish, surok, test, tajriba, modellashtirish;
- V) kuzatish, anketa, test, tajriba, suzlashish;
- G) kuzatish, surok, test, tajriba, intervyu, urganish.

#### **6. Kuzatish metodining turlari:**

- A) tashki, ichki, erkin, standartlashtirilgan, gurux ichida, gurux tashkarisida;
- B) ob'ektiv, sub'ektiv, erkin, standartlashtirilgan, gurux ichida, gurux tashkarisida;
- V) tashki, ichki, birgalikda, standartlashtirilgan, gurux ichida, gurux tashkarisida;
- G) tashki, ichki, erkin, longityud, gurux ichida, gurux tashkarisida.

#### **7. So`roq metodining turlari:**

- A) ogzaki, yozma, erkin, standartlashtirilgan;
- B) ogzaki, yozma, suxbat, intervyu, standartlashtirilgan;
- V) ogzaki, yozma, erkin, anketa, standartlashtirilgan;
- G) ogzaki, suxbat, erkin, standartlashtirilgan.

#### **8. Test metodining turlari:**

- A) surov, topshirik, proektiv, ogzaki, yozma;
- B) surov, topshirik, proektiv, sotsiometrik;
- V) ogzaki, erkin, surov, topshirik, proektiv;
- G) surov, sotsiometrik, topshirik, yozma.

**9. Psixologiyaning asosiy yunalishlari:**

- A) sanoat va ishlab chikarish, siyosat, oila va nikox, maorif soxasi;
- B) sanoat va ishlab chikarish, siyosat, oila va nikox, maorif soxasi, xukukbuzarlikni oldini olish;
- V) iktisodiyot, kadrlar, sanoat va ishlab chikarish, siyosat, oila va nikox, maorif soxasi;
- G) kadrlar bilan ishlash, sanoat va ishlab chikarish, siyosat, oila va nikox, xukukbuzarlikni oldini olish.

**10. Shaxs bilan jamiyat munosabatlarini ifodalovchi yunalishlar:**

- A) nativizm, empirizm;
- B) negativizm, empirizm;
- V) empirizm, konformizm;
- G) negativizm, konformizm.

**11. Shaxs bilan jamiyat munosabatlarining ifodalanmasligi:**

- A) nativizm, empirizm;
- B) negativizm, empirizm;
- V) empirizm, konformizm;
- G) negativizm, konformizm.

**12. Jamiyat uz a'zolari xulk-atvoriga nisbatan ishlab chikkan va kupchilik tomonidan e'tirof etilgan xarakatlar talablari nimadir?**

- A) ijtimoiy sanksiya;
- B) ijtimoiy rol;
- V) ijtimoiy norma;
- G) ijtimoiy ustanovka.

**13. Jamiyat uz a'zolari xulk-atvoriga nisbatan ishlab chikkan va kupchilik tomonidan e'tirof etilgan xarakatlarini nazorat kiluvchi jazo va ragbatlantirish tizimi nimadir?**

- A) ijtimoiy sanksiya;
- B) ijtimoiy rol;
- V) ijtimoiy norma;
- G) ijtimoiy ustanovka.

**14. Shaxsning konkret xayotiy vaziyatlardagi xukuk va burchlaridan iborat xarakatlar majmui:**

- A) ijtimoiy sanksiya;
- B) ijtimoiy rol;
- V) ijtimoiy norma;
- G) ijtimoiy ustanovka.

**15. Shaxsning aynan uziga uxshash odamlar obrazi orkali uzi tugrisidagi obrazni shakllantirish, jonlantirish nimadir:**

- A) refleksiya;
- B) pertseptsiya;
- V) apatiya;
- G) emotsiya.

**16. Shaxs tomonidan ijtimoiy tajribani egallash va xayot-faoliyat jarayonida uni uzlashtirish jarayoni:**

- A) refleksiya;
- B) sotsializatsiya;
- V) apatiya;
- G) emotsiya.

**17. Shaxs ijtimoiylashuvi institutlari:**

- A) oila, bogcha, maktab, tashkilotlar, maxalla;
- B) oila, bogcha, maktab, mehnat jamoalari, maxalla;
- V) oila, bogcha, maktab, nodavlat tashkilotlar, maxalla;
- G) oliygox, bogcha, maktab, maxalla.

**18. Shaxsning ijtimoiy xodisalarini idrok etish, kabul qilish va boshkalar bilan munasabatlar urnatishga karatilgan ruxiy ichki xozirligi:**

- A) ma'naviyat, ma'rifat;
- B) mafkura;
- V) dunyokarash;
- G) ijtimoiy ustanovka.

**19. Oddiy extiyojlar asosida ongsiz tarzda xosil buladigan ustanovkalar:**

- A) ijtimoiy ustanovkalar;
- B) bazaviy ijtimoiy ustanovkalar;
- V) elementar ustanovkalar;
- G) kadriyatlar tizimi.

**20. Vaziyatlar ta'sirida ijtimoiy ob'ektlarga nisbatan shakllanadigan ustanovkalar:**

- A) ijtimoiy ustanovkalar;
- B) bazaviy ijtimoiy ustanovkalar;
- V) elementar ustanovkalar;
- G) kadriyatlar tizimi.

**21. Shaxsning umumiy yunalishini belgilaydigan ustanovkalar:**

- A) ijtimoiy ustanovkalar;
- B) bazaviy ijtimoiy ustanovkalar;
- V) elementar ustanovkalar;
- G) kadriyatlar tizimi.

**22. Avlodlararo mulokot jarayonining maxsuli sifatida jamiyatda kadr-kimmat topgan narsalarga nisbatan ustanovka:**

- A) ijtimoiy ustanovkalar;
- B) bazaviy ijtimoiy ustanovkalar;
- V) elementar ustanovkalar;
- G) kadriyatlar tizimi.

**23. Shaxsga xos bulgan, jamiyat bilan doimiy munosabatni ushlab turuvchi, uz-uzini anglab, xar bir xarakatini muvofiklashtiruvchi eng muxim va umumiy xususiyat:**

- a) faoliyat;
- b) faollik;
- v) xulk;
- g) xarakat.

**24. Inson faolligini mujassamlashtiruvchi xarakatlar jarayoni:**

- a) faoliyat;
- b) faollik;
- v) xulk;
- g) xarakat.

**25. Tashki faoliyat asosida psixik jarayonlarga utish xodisasi:**

- a) eksteriorizatsiya;
- b) interiorizatsiya;
- v) refleksiya;
- g) pertseptsiya.

**26. Aklda shakllangan goyalarni bevosita tashki xarakatlarda yoki tashki faoliyatga kuchirilishi:**

- a) eksteriorizatsiya;
- b) interiorizatsiya;
- v) refleksiya;
- g) pertseptsiya.

**27. Predmet va xodisalar tugrisida yaxlit obrazning shakllanishiga asoslangan xarakatlar:**

- a) mnemik;
- b) imajitiv;
- v) fikrlash faoliyati;
- g) pertseptiv.

**28. Akl vositasida turli muammolarni echishga karatilgan faoliyat:**

- a) mnemik;
- b) imajitiv;
- v) fikrlash faoliyati;
- g) pertseptiv.

**29. Narsa va xodisalarning mazmun-moxiyatiga alokador materialning eslab kolinishi, esga tushirilishi va esda saklab turilishi bilan boglik faoliyat:**

- a) mnemik;
- b) imajitiv;
- v) fikrlash faoliyati;
- g) pertseptiv.

**30. Ijodiy jarayonlarda xayol va fantaziya vositasida ongda berilmagan narsa xususiyatlarini anglash va xayolda tiklash faoliyati:**

- a) mnemik;
- b) imajitiv;
- v) fikrlash faoliyati;
- g) pertseptiv.

**5. Fan bo'yicha yakuniy xulosalar:**

O'zbekiston yosh, rivojlanayotgan mamlakatlar ichida birinchilardan bo'lib, ta'lim tizimini isloh qilishga kirishdi. Respublikamizda kadrlar tayyorlash bo'yicha «Milliy dastur» va «Ta'lim to'g'risida»gi qonun qabul qilindi. Mazkur huquqiy hujjatlar kasbiy fanlarni o'qitishda ham asosiy vosita vazifasini o'tadi. Ya'ni, qonunning 10–moddasida O'zbekistonda ta'lim tizimi va uning turlariga bag'ishlanadi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ham «Har kim bilim olish va tegishli kasb bilan shug'ullanish huquqiga ega» deb, e'tirof etiladi.

Ushbu o'quv majmuada umumiy psixologiya fani bo'yicha mavzularni qamrab olgan. O'g'uv majmuaning eng asosiy xususiyati shundaki, unda mavzular bir-birini to'ldirib boruvchi tartibda berilgan. Ishchi dastur namunaviy fan dasturidan kelib chiqqan holda ishlab chiqilgan. O'quv metodik majmua o'z ichiga fanni o'qitish maqsadi va vazifalari, fan bo'yicha bilim, malaka, ko'nikmaga qo'yiladigan talablar, fanlararo bog'liqligi, fanning mazmuni, fan bo'yicha reyting ishlanmasi va baholash mezoni, ma'ruzalar kursi, seminar mashg'ulotlari, talabalar mustaqil ishlari, fan bo'yicha nazorat savollari, test savollari, fanda emini kutayotgan muammolar, adabiyotlar ro'yxatini qamrab olgan.

Ma'ruzalar kursida mavzu bo'yicha reja tayanch so'zlar, mavzu bo'yicha dars maqsadi, har bir reja asosida identiv o'quv maqsadi, reja bo'yicha nazorat savollari, echmini kutayotgan muammolarni o'z ichiga olgan.

Psixologiyaning predmeti hayot faoliyatining o'ziga xos shakl bo'lib, psixik rivojlanishning qonuniyat va mexanizmlarini o'rganishdir. Psixik hodisalar ma'lum qonuniyatlarga bo'ysinadi. Psixologiya shunday qonuniyatlarni ochishga, ularni tarkib topishi va rivojlanishini ochishga qaratilgandir. Ushbu qonuniyatlarni bilish, ularni boshqarish, tashkil etish, ta'lim-tarbiya jarayonini to'g'ri olib berishga yordam beradi. Psixologiya fanining asosiy vazifasi psixik hodisalarni o'rganish va ilmiy asoslashdir.

Psixologiya fanidan nazariy va amaliy mashg'ulotlar o'tish davomida talabalarni ijodiy jarayonga yo'naltirish, ularni tahlil qilish, mustaqil ishlashga o'rgatish, mashqlar bajarish, badiiy asarlarni estetik-g'oyaviy jihatdan tahlil qilish, klassik asarlar matni ustida ishlash, adabiy jarayonni kuzatib borish, malakaviy amaliyotni o'tish chog'ida yangi texnika, jihozlar, keng ko'lamli ilmiy ish olib borishga ulay jarayonlar va texnologiyalarni o'rganish, talabalarning ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq holda fanning muayyan boblari va mavzularini chuqur o'rganishdan iborat.

## **6. Fanda echimini kutayotgan ilmiy muammolar:**

-

- Yangi pedagogik tehnologiyalar, o'qitishning modulli tizimi, standartlashtirilgan ta'lim tehnologiyalari asosida har bir alohida pedagogik fanlarni o'qitish bo'yicha pedagogik xaritalarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish usullarini yaratish;
- Ta'lim jarayonida interfaol usullarni joriy etishda talabalar faolligini tashkil etish bo'yicha nazariy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish;
- Zamonaviy pedagogik tehnologiyalarni milliylashtirish muammosini tahlil etish;
- Yangi pedagogik tehnologiyalarning samaradorligini oshirishning yo'l-yo'riklarini ishlab chiqish;
- Ta'lim jarayonida yangi pedagogik tehnologiyalarni o'rnatishda uchraydigan muvofiqliklarning asl muvofiqligini ochiq berish va baharlar etish choralarini izlash.

## **7. Informatsion-metodik ta'minot:**

### **Asosiy adabiyotlar:**

1. Davletshin M.G. Umumiy psixologiya. Toshkent, ToshDU, 2002 (o`quv qo`llanma).
2. Davletshin M.G., To`ychieva M. Umumiy psixologiya. Toshkent, 2002.
3. Karimova V.M. Psixologiya. O`quv qo`llanma. Toshkent, 2002.
4. Karimova V.M. Psixologiya. Toshkent, 2002.
5. Umumiy psixologiya. A.V.Petrovskiy tahririda. Toshkent, 1992.
6. G`oziev E.G`. Psixologiya. Toshkent, O`zMU, «Universitet», 2003.
7. G`oziev E.G`. Umumiy psixologiya. I-II kitob, Toshkent, 2004.

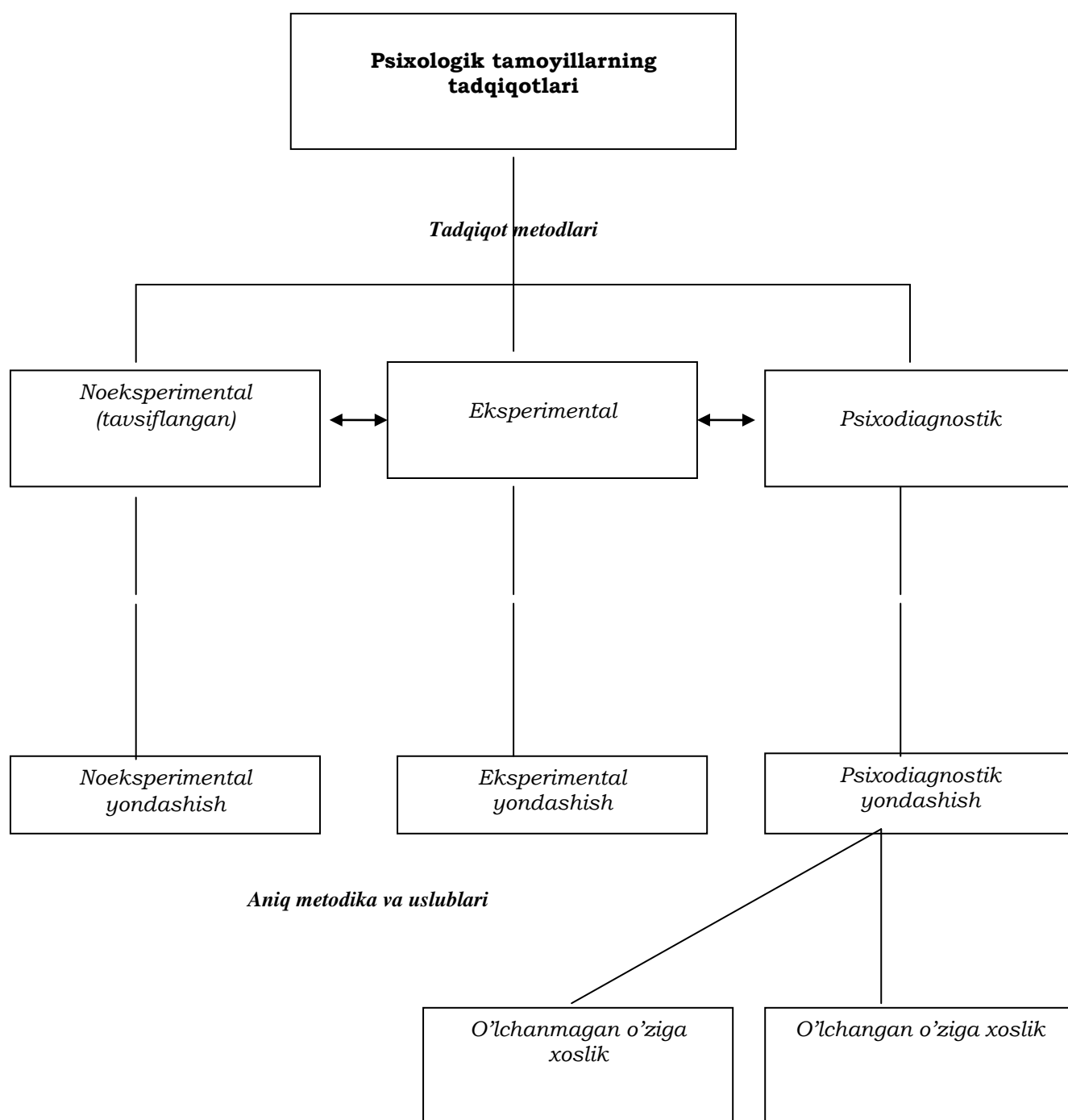
### **Qo`shimcha adabiyotlar:**

1. Адизова Т.М. Психокоррекция. Ташкент, 2006 (учебное пособие).
2. Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. М., 2002.
3. Davletshin M.G., Jalilova S.X. Psixologik muammolar. Toshkent, 2002 (o`quv qo`llanma).
4. Davlatshin M.G., Jalilova S.X. Psixologik va pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi hamda metodlari. Toshkent, 2002 (o`quv qo`llanma).
5. Deyl Kornegi. Muomala sirlari. Toshkent, 1992.
6. Deyl Kornegi. Iztirob asoratlari. «Farg`ona» nashri, 2005.
7. Jabborov A., G`oziev E.G`. kasb psixologiyasi. Toshkent, 2004.
8. Ильин Е. Психология индивидуальных различий. М., 2003.
9. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot. Toshkent, 1999.
10. Maxsudova M.A. Muloqot psixologiyasi. Toshkent, 2006.
11. Maxmudova D.A., Botirov B.M. Diqqatni rivojlantirish va korrektsiyalash usullari. O`quv qo`llanma, Toshkent, 2006.
12. Nemov R.S. Psixologiya. Toshkent, 2000.
13. Psixoanaliz asoslari. Tuzuvchi Otajonov M. «O`zbekiston» nashri, Toshkent, 2005.
14. Sunnatova R.I., Karimova V.M., Tojiboeva R.N. Mustaqil fikrlash. Toshkent, 2000.
15. Xodiev B., Golish L. Mustaqil o`quv faoliyatini tashkil etish uslub va vositalari. Toshkent, 2006.
16. G`oziev E.G`. Toshimov R.Yu. Psixologiya o`qitish metodikasi. Toshkent, 2005.
17. G`oziev E.G`. Muomala psixologiyasi. Toshkent, 2001.
18. G`oziev E.G`. Xotira psixologiyasi. Toshkent, 1994.
19. G`oziev E.G`. Xasanov B. Psixologiya muammolari. O`quv qo`llanma. Toshkent, «Universitet», 1999.
20. G`oziev E.G`. Tafakkur psixologiyasi. Toshkent, 1990.
21. G`oziev E.G`. Tursunov S.L. Psixologiyada mukammal Lug`at tuzish xususiyatlari. O`quv qo`llanma, Toshkent, 2005.
22. G`oziev E.G`. Jabborov A. Faoliyat va xulq-atvor motivatsiyasi (qo`llanma). Toshkent, 2003.

### **Internetdan olish mumkin bo`lgan axborot saytlari:**

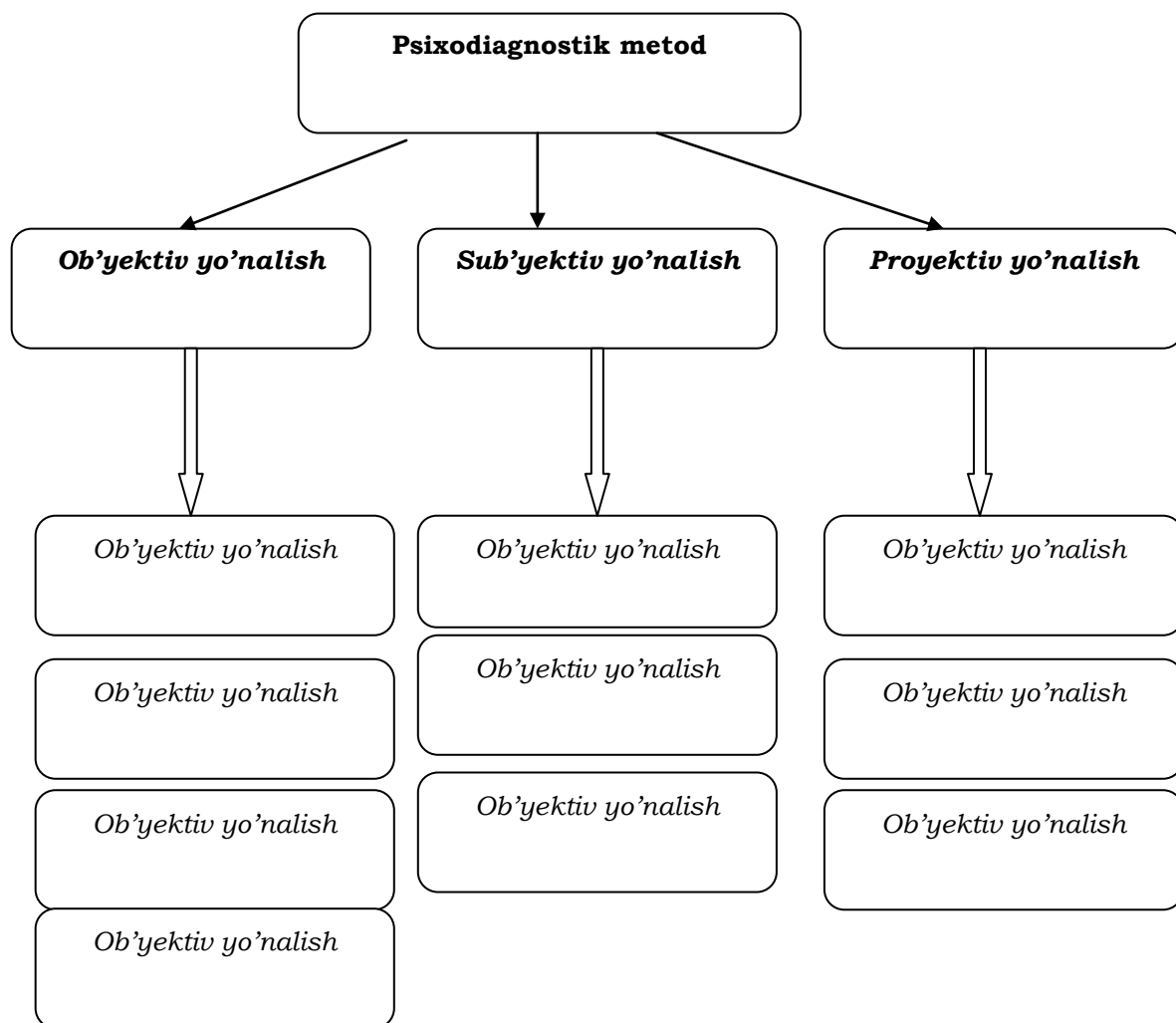
1. [www.bilimdon.uz](http://www.bilimdon.uz). -Узбекистон республикаси олий ва урта махсус таълим вазирлигининг веб сайти.
2. [www.de.uz](http://www.de.uz)-Масофавий таълим тизимига багишланган веб сайт.
3. <http://www.referat.ru>;
4. [www.inter-pedagogika.ru](http://www.inter-pedagogika.ru);
5. [www.school.edu.ru](http://www.school.edu.ru);
6. [www.inter-nastavnik.iatp.bu](http://www.inter-nastavnik.iatp.bu)
7. [www.ziyonet.uz](http://www.ziyonet.uz)
8. <http://psy.profgniga.ru>.Psixologiya.
9. <http://psi.webzone.ru>- Psixologiya

## 8. Qo'shimcha ma'lumotlar (ilovalar)

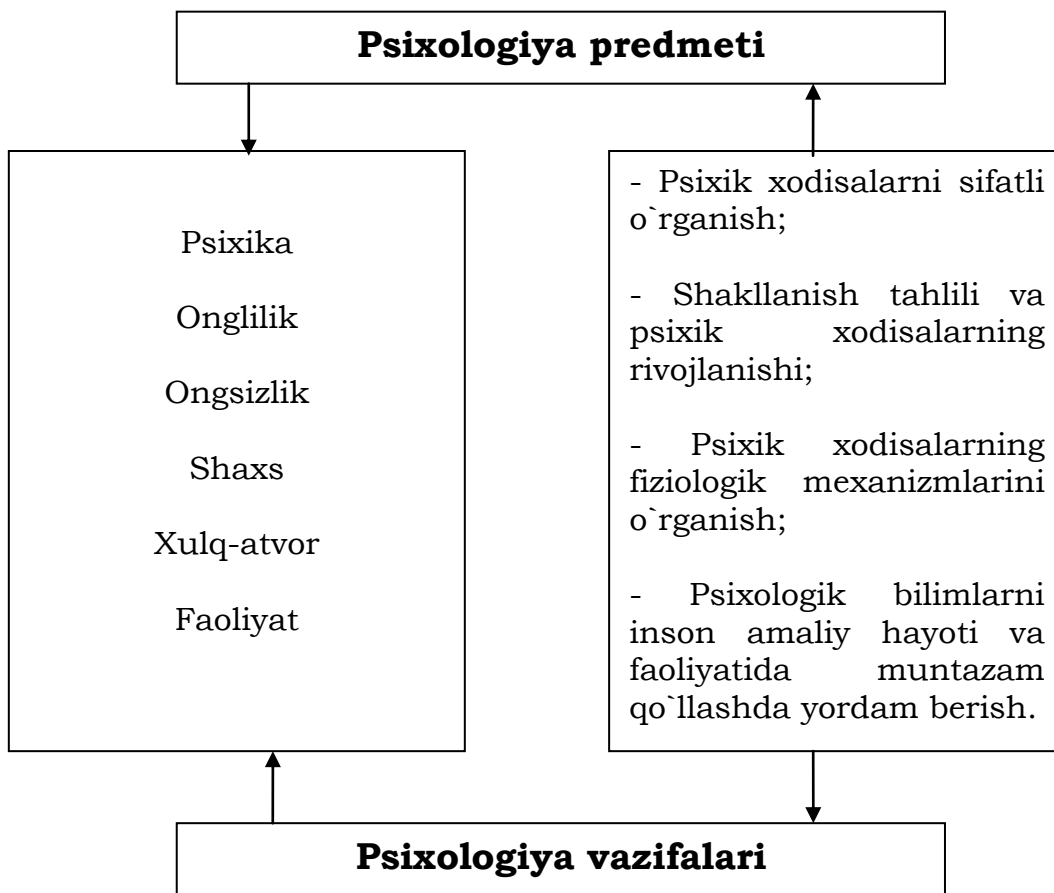


**1-rasm. Psixologiyaning anglash vositalarining ierarxik zinasi**

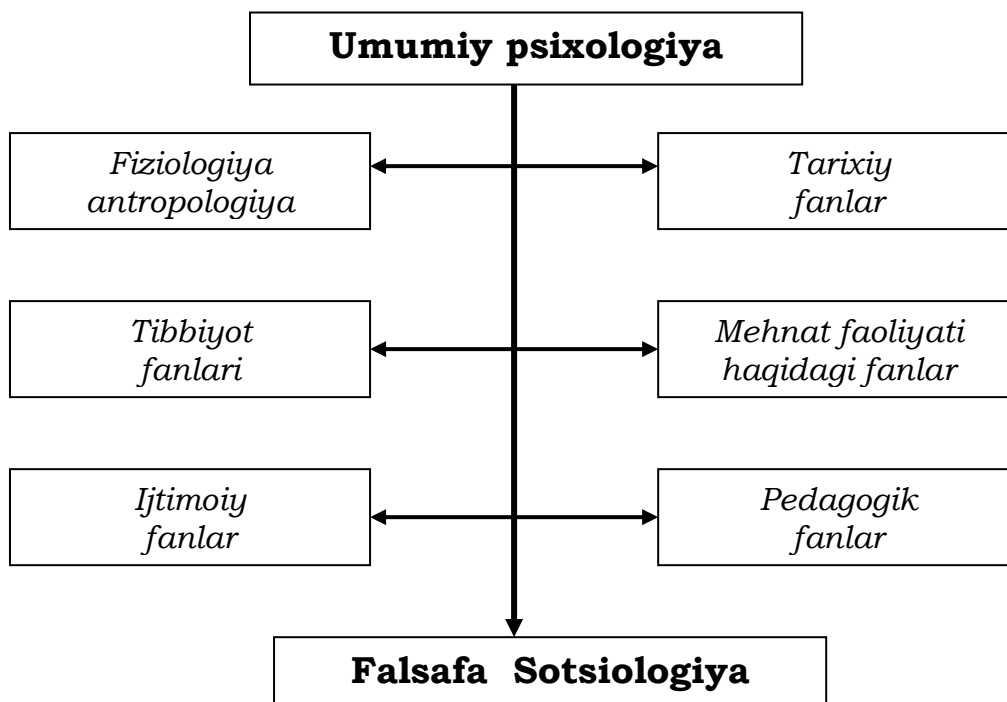




**2-rasm. Psixodiagnostik metod yo'nalishlari**



**3-rasm. Psixologiyaning predmeti va vazifalari**



**4-rasm. Psixologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi**

## GLOSSARIY (Izohli lug`at)

**Psixologiya** – odamning ob'ektiv borliqni sezgi, idrok, tafakkur, tuyg`u-hissiyot va boshqa psixik hodisalar orqali aks ettirish jarayonini o`rganadigan fan.

**Faollik** – tirik materiyaning umumiy xususiyati bo`lib, tevarak-atrofdagi muhit bilan o`zaro ta'sirda bo`lishda namoyon bo`ladi. Psixik faollik bu o`zaro ta'sirda etishda psixik obraz yarata olish qobiliyatining mavjudligi vash u asosda faollik ko`rsatish bilan xarakterlanadi.

**Adaptatsiya** (lot. *adaptatio* – to`g`rilamoq, moslanmoq, sozlanmoq) – sezgi organlari (analizatorlar)ning ta'sirot kuchiga moslashuvi natijasida muayyan sezgirlikning o`zgarishi.

**Amneziya** (yunon. *a* – inkor yuklamasi, *mneia* – xotira) – xotira faoliyatining qisman buzilishi yoki to`liq yo`qolishidan iborat psixopatologik nuqson.

**Analiz** (yunon. *analysis* – parchalash, bo`lish) (tahlil) – narsa va hodisalarni fikran tarkibiy qismlarga ajratishdan iborat bo`lgan aqliy operatsiya.

**Analizatorlar** – tashqi va ichki muhitdan keladigan ta'sirotlarni qabul qilib olib, fiziologik jarayon bo`lgan qo`zg`alishni psixik jarayonga, ya'ni sezgilarga aylantiruvchi nerv mexanizmlari sistemasi.

**Antik psixologiya** – psixologiya tarixining eramizdan avvalgi VII-V asrlardagi qadimgi Gretsiya, Rim, qadimgi Xitoy va Hindistondagi psixika haqidagi ta'limotlarni o`rganuvchi bo`lim.

**Anesteziya** (yunon. *anaesthesia* – sezgisizlik, sezmaslik) – nerv sistemasining kasallanishi sababli sezgirlikning yo`qolishidan iborat psixopatologik nuqson.

**Appertseptsiya** (lot. *ad* – ga, *percipio* – idrok, qabul qilish) – idrok jarayonining shaxsning avvalgi bilim va tajribalari, qiziqishi, ehtiyoj va odatlari, umuman, psixik hayotining barcha mazmuni bilan belgilanishi.

**Asteniya** (yunon. *astenia* – holsizlik) – kishining jismoniy va psixik kuchsizligi, ojizligidan iborat nuqson.

**Affekt** (lot. *affectus* – ruhiy hayajon, ehtiros) – tez va kuchli paydo bo`lib, shiddat bilan o`tadigan qisqa muddatli emotsional holat.

**Binokulyar idrok** (lot. *bini* – ikki, *aculus* – ko`z) – narsa va hodisalarni, ularning fazoda tutgan o`rni, shakli, holati va bir-biriga nisbatan munosabatlarini ikki ko`z yordamida idrok qilish.

**Bixeviorizm** (ingl. *behavior* – xulq) – psixologiyaning predmeti psixikani emas, balki inson va hayvonlar xulqini o`rganishdan iboratdir degan fikrni ilgari suruvchi va himoya qiluvchi oqim.

**Vyurtsburg maktabi** – XX asr boshlaridagi nemis psixologlari birlashmasi bo`lib (K.Byuller, N.Ax, O.Kyulpe va boshqalar), ular birinchi bo`lib maxsus eksperimental tadqiqotning predmeti qilib tafakkurni o`rgandilar.

**Geshaltpsixologiya** – hozirgi zamon chet el psixologiya maktablaridan biri bo`lib, XX asrning 30-yillarida Germaniyada paydo bo`lgan. Bular murakkab psixik hodisalarni tushuntirish uchun hodisalarning bir butunligi printsiptidan foydalanadilar. Asoschilari: M.Vertxeymer, V.Kyoler, N.Koffka.

**Veber-Fexner qonuni** – qo`zg`ovchi kuchining o`zgarishi bilan hosil bo`lgan muayyan sezgi kuchining o`zgarishi o`rtasidagi o`zaro munosabatni ifodalaydigan, XIX asrda nemis olimlari E.Veer va G.Fexnerlar kashf etgan qonun.

**Harbiy psixologiya** – psixologiyaning jang va harbiy mashq, strategiya va taktika masalalarini, komandir sostavi va bo`ysunuvchilar o`rtasidagi munosabatlarni psixologik tahlil qilish hamda tegishli ilmiy xulosalar siqarishdan iborat maxsus sohasi.

**Yosh davrlar psixologiyasi** – psixologiyaning shaxsning turli yosh bosqichlaridagi psixik rivojlanish qonuniyatlarini o`rganadigan maxsus soha.

**Ikkinchi signal sistemasi** – I.P.Pavlov tomonidan so`z, nutq, yordami bilan hosil bo`luvchi murakkab signal sistemasini ta'riflash uchun ishlatilgan atama. So`z, nutq ta'sirida bosh miya yarim sharlari qobig`ida hosil bo`lgan muvaqqat nerv bog`lanishlari sistemasi. Ikkinchi signal sistemasi faqat insonlarga hos.

**Afferent nerv** – nerv impulslarini sezgi a'zolaridan markaziy nerv tizimiga eltuvchi nerv tolasi (sezuvchan nerv).

**Efferent nerv** – nerv impulslarini markaziy nerv tizimidan ish bajaruvchi a'zolariga eltuvchi tola.

**Shartsiz refleks** – psixikaning I.M.Sechenov va I.P.Pavlov tomonidan kashf etilgan reflektor nazariyasining asosiy tushunchasi bo`lib, har qanday ta'sirga instinktiv javob berishdan iborat tutma refleksdir (javob berish).

**Dinamik steriotip** – hayot jarayonida paydo bo`lgan shartli reflektor bog`lanishlarning nisbatan barqaror sistemasidir.

**Dualizm** – borliq ham moddiy, ham ruhiy bo`lgan ikki asosdan tashkil topgan deb hisoblovchi falsafiy ta'limot bo`lib, psixofizik paralellizm kontseptsiyasining asosidir.

**Psixika** – yuksak darajada tashkil topgan materiya (miya)ning ob'ektiv borliqni aks ettirish va shuning asosida shakllangan psixik obrazlar orqali maqsadga muvofiq sub'ektning faoliyati va uning xatti-harakatlarini boshqarishdan iboratdir.

**Bilish** – psixik aks ettirish jarayoni bo`lib, bilimlarni egallash va uni o`zlashtirishni ta'minlaydi.

**Anketa** – oldindan tayyorlangan savollar asosida javob olish uchun tayyorlangan varaqa.

**Autogen mashq** - o`z-o`zini ishontirish va o`z-o`zini idora qilishga asoslangan psixoterapevtik usul.

**Suhbat** – psixologiya metodlaridan biri bo`lib, nutq muloqoti yordamida bevosita yoki bilvosita ma'lumot olishdan iborat.

**Biografik metod** – kishini uning tarjimai holi bilan bog`liq bo`lgan hujjatlar orqali o`rganish usuli.

**Validlik** – psixologik tadqiqotda olingan natijalarning ob'ektiv tashqi mezonlarga mos kelishi.

**Genetik metod** – psixik holatlarning paydo bo`lishi va ularning quyidan yuqoriga qarabrivojlanishi jarayonini o`rganish usuli.

**Determinizm** – tabiatdagi barcha narsalar, shu jumladan psixik hodisalarning ro`y berishi ob'ektiv sabablar va qonunlar bilan belgilanadi deb qarash.

**Psixik taraqqiyot diagnostikasi** – psixik taraqqiyot darajasi va yakka psixologik xususiyatlarini aniqlash maqsadida odamni har tomonlama tekshirib ko`rish usuli.

**Ong va faoliyat birligi** – psixologiyaning ong bilan faoliyatning birligi, uning o`zaro uzviy bog`liqligini e'tirof etuvchi qoida.